

The necessity of the critical correction of Jalaloddin Davani's Persian treatises based on the new manuscripts

 Valiollah Sharaf¹

 Salman Saket²

Submitted: 2023-09-29 Revised: 2023-11-19 Accepted: 2023-12-03 Published: 2024-09-22 pp.:74-103

Abstract

Jalaloddin Davani's Persian treatises, which have influenced the mystical literature after him, are among the most important works of the Timurid period. Therefore having documentary, revised and complete print of them is essential. So far, most of Davani's treatises have been published at least once in Iran, but there are methodological defects in the corrections provided. Defects in the printed texts are mainly due to neglecting the stage of scientific codicology. To perform scientific text correction, it is necessary that the editor, in addition to following the criteria of "editing the text" and "researching the work", conducts historical and comparative codicology of the text. If the editor obtains the oldest manuscript of a work based on historical codicology and then identifies the most correct and complete manuscripts of the text based on comparative codicology, his codicology can be considered scientific. A review of the Davani's printed Persian treatises shows that all of them lack historical codicology and without complete comparative codicology and are often based on low-quality versions, so that following stages of their text correction have been defected. In fact, the selection of subsequent (or undated) and incorrect and incomplete copies has led to various problems and imperfections in the procedure editing of treatises. So the author of this article points out the necessity of the critical correction of printed treatises by explaining methodological defects and codicological shortcomings of them, in addition to introducing Davani's new contemporary manuscripts.

Keyword: Necessity of Correction, Jalaloddin Davani, Author's Contemporary Manuscripts, Historical Codicology, Comparative Codicology

CONFLICT OF INTERESTS

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](http://www.codicology.ir). This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

1) Ph.D. Candidate of Mystical Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran .

2) Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

References

Quran Karim

- "Commentary on a Verse from Golshan-e Raz by Jalal al-Din Mohaghegh Davani". [Edited by] Sahar Kavandi and Mohsen Jahed. *Mirror of Heritage. New Series. Vol. 5. No. 4 (Sequential 39).* pp. 53-62. (2007).
- "Commentary on the Poetry of Khwāja Hafez". In the *Abode of Mysticism*. With an introduction, editing, and annotations by Najib Mayl Haravi. Tehran: Goftar. pp. 225-249. 1st ed. (1990).
- "Commentary on the Poetry of Khwāja Hafez". In the *Abode of Mysticism*. With an introduction, editing, and annotations by Najib Mayl Haravi. Tehran: Ghatreh. pp. 225-249. 2nd ed. (2005).
- "Correction of a couplet from Golshan-e Raz." Edited by Mohsen Jahed and Sahar Kavandi. *Khordnameh Sadra. Vol. 7, No. 47.* pp. 81-90. (1386 SH).
- "Divan of Oppressions". Edited by Hossein Modarresi Tabatabai. *Culture of Iran. Vol. 27.* Compiled and published by Iraj Afshar. Place of publication: Faraz. pp. 98-118. (1987).
- "Explanation of a couplet by Hafez Shirazi." *yazmalar.gov.tr* (2023 AD).
- "Explanation of the Rubaiyat." Compiled by Zohur al-Din Ahmad. *Research. [Vol. 12]. Nos. 1-4.* pp. 89-116. (1390 Q).
- "Golban-e Kamal: Commentary on the Verse 'Last night I saw the angels knocking at the tavern...'"'. Critique by Niyazi. Edited by Hossein Moalem. Tehran: Amir Kabir. pp. 41-77. (1994).
- "Itqan San'a: Explanation of a couplet from Hafez Shirazi." [With introduction and editing] Mohsen Jahed and Sahar Kavandi. *Ayneh Mirath. New Series. Vol. 7, No. 1 (Sequential 44).* pp. 326-339. (1388 SH).
- "Niyazi's Critique: Commentary on the Ghazal 'In every tavern of the Magi, there is none like me, the intoxicated...'"'. Critique by Niyazi. Edited by Hossein Moalem. Tehran: Amir Kabir. pp. 171-200. (1994).
- "On the Edge of Literature and Art (Part Two: A Look at the Commentary on a Ghazal by Hafez)". Edited by Ali Davani. *Eternal Heritage. Vol. 2. No. 8.* pp. 119-127. (1994).
- "Qalam San'a: Commentary on the Verse 'Our Elder said, the pen of creation made no mistakes...'"'. Critique by Niyazi. Edited by Hossein Moalem. Tehran: Amir Kabir. pp. 267-274. (1994).
- "Sigh and Sound." *opac.nlai.ir* (2023 AD).
- "Tehiliyeh". [Edited by] Seyyed Ahmad Toyserkani. *Collection of Persian Manuscripts. Volume Two.* Mashhad: Foundation for Islamic Research of the Astan Quds Razavi. (1989).
- "The Arz." *ktp.isam.org.tr* (2023 AD).
- "Treatise on Cry and Sound". Edited by Mohammad Reza Azhari. *Moshkāt. Vol.? No. 29.* pp. 137-147. (1990).
- Blaskovics, Jozef. *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava.* Bratislava: Bratislava Universitätsbibliothek. (1961).
- Blochet, E. *Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale. Vol1: Nos 1-720.* Paris: Imprimerie Nationale. (1905).
- *Commentary on Philosophical and Mystical Rubaiyat (known as Sharh al-Rubaiyat).* Edited, explained, critiqued, and analyzed by Mehdi Dehbashi. Isfahan: Masoud. (1989).
- *Critical edition of the Risaleh Arz (along with the explanation of the words of Allameh Jalal al-Din Dawani and terminologies).* Edited by Mahmoud Reyhani. Isfahan: Theoretical Researches. (1387 SH).
- Danesh-Pazhoo, Mohammad Taqi and Iraj Afshar (Under supervision). *Publication of the Central Library of the University of Tehran regarding Manuscripts. Vol 5.* Tehran: University of Tehran. (1967).

- Danesh-Pazhoo, Mohammad Taqi. Catalog of the Library Donated by Mr. Seyed Mohammad Mashkat to the University of Tehran Library. Vol 3 (Part One): Philosophical, Mystical, and Theological Books. Tehran: University of Tehran. (1953).
- Daraeiti, Mostafa (Editor). Catalog of Manuscripts of Iran: Fankha. Vol 1-35. Edited by Mojtaba Daraeiti. Tehran: National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran. (2012-2015).
- Darsasad. Hamidiyeh Library of preserved books available in the office. Istanbul. (1921 AH).
- Dawani, Jalal al-Din Muhammad. "Commentary on the Ghazal [!] of Hafez: Last night I saw the angels at the tavern." Tehran: Majles. No. 3/1207. pp. 71-107 (Manuscript dated 1066 AH).
- -----; "A Report on the Commentary of a Couple from Golshan-e Raz." [Correction by Ismail Vaez Jowadi]. Tawhid: Research on the Origin of Creation. Vol. 3. No. 9. pp. 17-25. (1963 CE).
- -----; "Commentary on a couplet of Hafez." Tehran: Majles. No. 2/1280. pp. 52-95 (Manuscript dated 1081 AH).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Hafez." Edited and annotated by Ismail Vaez Jowadi. Tawhid: Research on the Origin of Creation. [Vol. 3]. No. 8. pp. 4-32. (1964 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (1)." Armaghan. Vol. 21. No. 7. pp. 365-368. 1st ed. [Part One]. (1939 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (1)." Armaghan. Vol. 27. No. 5-6. pp. 279-288. 2nd ed. [Part One]. (1958 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (2)." Armaghan. Vol. 21. No. 8-9. pp. 433-444. 1st ed. [Part Two]. (1939 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (2)." Armaghan. Vol. 27. No. 7. pp. 323-328. 2nd ed. [Part Two]. (1958 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (3)." Armaghan. Vol. 21. No. 10. pp. 537-546. 1st ed. [Part Three]. (1939 CE).
- -----; "Commentary on a Ghazal of Khwaja Hafez (3)." Armaghan. Vol. 27. No. 8. pp. 365-370. 2nd ed. [Part Three]. (1958 CE).
- -----; "Commentary on the Rubaiyat." Edited by Ismail Vaez Jowadi. Tawhid: Research on the Origin of Creation. Vol. 3. No. 2. pp. 8 and 25-30. (1964 CE).
- -----; "The Report of the Army of Uzun Hasan." Edited by Iraj Afshar. Faculty of Literature [and Humanities, University of Tehran]. Vol. 3. No. 3. pp. 26-66. (1956 CE).
- -----; "Treatise on Cry and Sound." Edited by Ismail Vaez Jowadi. Tawhid: Research on the Origin of Creation. Vol. 3. No. 12. pp. 12-23. (1963 CE).
- -----; "Treatise on Tahliya in the Interpretation of La ilaha illallah." Introduction and correction by Ismail Vaez Jowadi. Tawhid: Research on the Origin of Creation. Vol. 2. No. 2. pp. 4-32. (1963 CE).
- -----; Catalog of Manuscripts of the Faculty of Literature Library (The Endowment Collection of Mr. Ali Asghar Hekmat). [Vol 2]. Supplement to the Journal of the Faculty of Literature and Humanities of the University of Tehran. Year 10. (1962).
- Dehbaashi, Mehdi. Commentary on the Philosophical and Mystical Quatrains of Allameh Dawani. Tehran: Hermes. (2008).
- Haeri, Abdul Hossein. Catalog of the Library of the National Consultative Assembly. Vol 10 (Part 2). Tehran: Library of the National Consultative Assembly. (1968).
- Hafezian, Abolfazl. Catalog of Manuscripts of the Library of Ayatollah Hajji (Najafabad). Qom: Islamic Treasures Society. (2007/1429 AH).

- Hosseini Ashkouri, Seyed Ahmad. Catalog of Manuscripts of the Public Library of Ayatollah Al-Uzma Marashi Najafi (Iran, Qom). Vol 21. Under the supervision of Seyed Mahmoud Marashi. Qom: Library of Ayatollah Marashi Najafi. (1993).
- Ismaili, Amir and Hossein Karimabadi. The Words of Jalal al-Din Dawani: Commentary by Master Gholam Hossein Ebrahimi Dinani on the Treatises of Al-Zura and Tahleeliyah of Jalal al-Din Dawani. Tehran: Noor Sokhan. (2019).
- Najafi Isfahani, Hamid and Hossein Najafi. "A Reflection on the Attribution of the Treatise of Nur al-Hidayah to Jalal al-Din Dawani (A Text-Centered Study Based on the Theory of Eternal Origination and the Works of Mirdamad)." *Ayneh-ye Mirās*. No. 65. pp. 123-143. (1398 SH).
- Nisari, Salim. The Book of Transformations in the Ghazals of Hafez (Derived from fifty manuscripts of the ninth century). Vol. 1. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. (1385 SH).
- Palmer, Edward Henry. A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Turkish Manuscripts in the Library of Trinity College Cambridge. Cambridge: Deighton, Bell & Co. (1870).
- Qunawi, Sadr al-Din Muhammad ibn Ishaq. *Risālat al-Nuṣūṣ*. Edited and researched by Hamid Najafi Isfahani. Qom: Ayat Ishrāq. (1390 AH).
- Reyhani, Mahmoud. "Re-reading, correcting, and comparing the manuscript of the Risaleh Arz of Allameh Jalal al-Din Dawani." Payame Noor University of Isfahan: Faculty of Literature and Humanities. Master's thesis. (1386 SH).
- Roshani, Mohammad, et al. "List of Manuscripts in the Libraries of Rasht and Hamadan" (Library of the Culture Publishing Society of Rasht, Library of the West School of Akhund Hamadan, and several private collections in Hamadan). Under the supervision of Iraj Afshar and Mohammad Taghi Daneshpazhooh. Tehran: Culture of Iran. (1353 SH).
- Sabahani, Tawfiq Hashempour. "List of Persian Manuscripts in the Moghniyah Library." Tehran: University Publishing Center. (1366 SH).
- Shafi'i, Muhammad ibn Idris. *Diwan al-Imam al-Shafi'i* titled *Al-Jawhar al-Nafis fi Shi'r al-Imam Muhammad ibn Idris*. Compiled, commented, and presented by Muhammad Ibrahim Salim. Cairo: Ibn Sina Library (undated).
- Sharaf, Valiullah and Seyyed Javad Mortezaei. "Critique and Review of the Bibliographic Works of Jalal al-Din Dawani on Hafez's Poetry." *Mirath Report*. Second Series. Year 7. Nos. 5 and 6 (Sequential 62 and 63). pp. 76-81. (1392 SH).
- Tehiliyeh: Commentary on 'There is no god but Allah'. Edited and explained by Farishta Fariduni Foruzandeh. Place of publication: Kayhan. [1994].

doi ضرورت تصحیح انتقادی رساله‌های فارسی جلال‌الدین دوانی

بر اساس نسخه‌های نویافته

سلمان ساکت^۲

ولی‌الله شرف^۱

از صفحه ۷۴ تا صفحه ۱۰۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰

چکیده

رساله‌های فارسی جلال‌الدین دوانی از جمله مهم‌ترین آثار دوره تیموری به شمار می‌روند که بر ادب حکمی و عرفانی پس از خود بسیار تأثیرگذار بوده‌اند؛ بنابراین وجود متنی مستند، منقح و کامل از آنها بسیار حایز اهمیت است. اگرچه غالب رساله‌های فارسی دوانی دست کم یک بار در ایران به چاپ رسیده‌اند، نارسایی‌هایی روش‌شناختی در تصحیحات ارائه شده وجود دارد. این نارسایی‌ها بیشتر از رهگذر بی‌توجهی به مرحله نسخه‌شناسی علمی به این تصحیحات راه یافته است. برای انجام تصحیح علمی، ضروری است که مصحح علاوه بر رعایت ضوابط «تصحیح متن» و «تحقیق در اثر»، به نسخه‌شناسی تاریخی و تطبیقی متنی که در صدد تصحیح آن است، اقدام کند. در صورتی که مصحح ابتدا بر اساس نسخه‌شناسی تاریخی، قدیم‌ترین دست‌نویس اثر را به دست آورد و بر پایه نسخه‌شناسی تطبیقی، صحیح‌ترین و کامل‌ترین دست‌نویس‌های متن را شناسایی کند، می‌توان نسخه‌شناسی او را علمی دانست. گذری بر رساله‌های فارسی چاپی دوانی نشان می‌دهد که همگی فاقد نسخه‌شناسی تاریخی و نسخه‌شناسی تطبیقی کامل هستند و غالباً بر اساس نسخه‌های کم‌اعتبار به روش اجتهادی یا التقاطی به انجام رسیده‌اند و این امر موجب خدشه به مراحل بعدی تصحیح شده است. در واقع انتخاب دست‌نویس‌های متأخر (یا بی‌تاریخ) و ناصحیح و ناقص، انواع اشکال و ناتمامی در فرایند تصحیح رساله‌ها به همراه داشته است. از این رو نویسنده در این مقاله کوشیده است تا ضمن معرفی کهن‌ترین نسخه‌های رساله‌های فارسی چاپی دوانی، با تبیین نارسایی‌های روش‌شناختی و کاستی‌های نسخه‌شناختی موجود در آن رساله‌ها، ضرورت تصحیح انتقادی آنها را گوشزد کند.

کلیدواژه: ضرورت تصحیح، جلال‌الدین دوانی، نسخه‌های عصری، نسخه‌شناسی تاریخی، نسخه‌شناسی تطبیقی

Cite this article: Sharaf, valiollah. Saket, salman. (2024). The necessity of the critical correction of Jalaloddin Davani's Persian treatises based on the new manuscripts. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīh-i mutūn). vol-3, Issue-2, 74-103.
<https://doi.org/10.22034/crc.2023.411419.1119>

۱ - دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی دانشگاه فردوسی مشهد (valiollah.sharaf@gmail.com)

۲ - استادیار گروه زبان و ادب فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، نویسنده مسئول (saket@ferdowsi.um.ac.ir)

۱- مقدمه

بنیان تصحیح علمی بر نسخ اقدم، اصح و اکمل استوار است تا جایی که متونی که بدون توجه به این ویژگی نسخه‌ها تصحیح شده باشند، از وجاهت علمی لازم برخوردار نیستند و چندان دوام نخواهند آورد. تصحیح متن وقتی علمی خواهد بود که مصحح از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی، به نسخه‌های عصر حیات مؤلف یا دست کم به قدیم‌ترین نسخه موجود متن دست یابد و از طریق نسخه‌شناسی تطبیقی، صحیح‌ترین و کامل‌ترین نسخه‌ها را تعیین کند. بی‌توجهی به نسخه‌شناسی تاریخی و تطبیقی، موجب بی‌اعتباری نسخه‌های مأخوذ مصحح و منجر به تشتت و تشویش در گزارش و گزینش ضبط‌ها می‌شود. در واقع بدون طی مراحل نسخه‌شناسی تاریخی و تطبیقی، مصحح در انتخاب نسخه اساس و نسخه‌بدل‌ها، بر پایه حدس و گمان عمل خواهد کرد و بر اساس ذوق و سلیقه خود به گزارش و گزینش ضبط‌ها می‌پردازد و چه بسا نتیجه کار، متنی پراکنده و پریشان باشد که در قیاس با پاره‌ای از نسخه‌ها، دورتر از ذهن و زبان مؤلف است. بنابراین مصحح باید به منظور تشخیص و تعیین درست نسخه اساس و نسخه‌بدل‌های هر اثر، همه نسخه‌های دستیاب هر متن را بررسی تاریخی کند و از رهگذر مقابله نسخه‌ها با یکدیگر در نهایت دقیقاً روشن شود برای تصحیح هر اثر از کدام نسخه‌ها و به چه ترتیب باید بهره گرفت. آثاری که بدون طی این مراحل به تصحیح گرفته شوند، از نظر روش‌شناختی علمی نیستند.

۱-۱- مسئله پژوهش

بررسی روش‌شناختی رسایل فارسی چاپ شده جلال‌الدین دوانی نشان می‌دهد که این تصحیحات به لحاظ معیارهای امروزی تصحیح متن، از اعتبار لازم برخوردار نیستند؛ زیرا کاستی‌های نسخه‌شناختی گوناگون در متون ارائه شده دیده می‌شود. در واقع اگرچه عمده رساله‌های فارسی دوانی بارها به همت مصححان مختلف در ایران و خارج به طبع رسیده‌اند، بیشتر آنها بدون رعایت ضوابط و موازین نسخه‌شناسی علمی منتشر شده‌اند. در دهه‌های گذشته به دلیل نبود فهرست مشترک کشورها و به علت فقدان سامانه‌های یکپارچه برای اطلاع‌رسانی درباره دست‌نویس کتاب‌خانه‌ها، مصححان بدون نسخه‌شناسی تاریخی و تطبیقی و بی‌اطلاع از کمیت و کیفیت نسخه‌های اقدم و اصح و اکمل، آثار مؤلفان از جمله دوانی را به تصحیح گرفته‌اند. اگرچه کار هر یک از مصححان پیشین در جای خود مهم و ارزشمند است و تلاش آنها شایسته تقدیر، لیکن امروزه با تدوین فهرست مشترک بسیاری از کشورها و دستیاب شدن تصویر نسخ خطی بسیاری از کتاب‌خانه‌ها، بازنگری دوباره برخی از آثار تصحیح شده، ضروری به

نظر می‌رسد.

۲-۱- هدف پژوهش

از آنجا که نسخه‌شناسی پایه تصحیح علمی به شمار می‌آید، در این مقاله کاستی‌های نسخه‌شناختی رساله‌های چاپی دوانی به تفصیل مطرح شده است. به ویژه در این مقاله با معرفی کهن‌ترین نسخه‌های موجود از هر رساله نشان داده شده است که بدون استثنا مصححان پیشین نه تنها از دست‌نویس‌های عصر زندگانی مؤلف و اقدام استفاده نکرده، بلکه آنها را شناسایی ننموده‌اند. اگرچه انتخاب نسخه‌های کم‌اعتبار، مهم‌ترین ایرادی است که به تصحیحات گذشته رسایل دوانی وارد است، مشکلات روش‌شناختی دیگری نیز در چاپ‌های پیشین به چشم می‌خورد؛ از جمله اینکه غالباً مصححان نسخه‌های مورد استفاده خود را به درستی توصیف نکرده و تطبیق نداده‌اند و بدون گزارشی از ضبط نسخه‌بدل‌ها، تصحیح را به شیوه اجتهادی یا التقاطی به انجام رسانده‌اند. از این رو این پژوهش بر آن است که با تبیین نارسایی‌های روش‌شناختی به ویژه کاستی‌های نسخه‌شناختی در رسایل فارسی چاپی جلال‌الدین دوانی، ضرورت تصحیح انتقادی آنها را گوشزد کند.

۳-۱- ضرورت پژوهش

نارسایی‌های روش‌شناختی رسایل چاپی دوانی موجب شده است که متن رساله‌ها با نابسامانی‌های گوناگون ارائه شوند. از جمله مصححان غالباً به دلیل محدودیت‌های کمی و کیفی دست‌نویس‌هایی که در اختیار داشته‌اند، نتوانسته‌اند همه ایرادات نسخه/ نسخه‌ها را اصلاح کنند و صورت نادرست برخی از کلمات و عبارات به متن چاپ شده راه یافته است. بر این اساس با توجه به نواقصی که در رساله‌های چاپی دوانی دیده می‌شود، تصحیح مجدد رساله‌های فارسی دوانی برای ارائه متنی بی‌اشکال که تا حد ممکن به نثر دوانی نزدیک باشد، شایسته به نظر می‌رسد؛ به ویژه آنکه در تصحیحات قبلی گاه به غلطات و سقطات املائی و مشکلات نگارشی و ویرایشی فراوان بر می‌خوریم و چاپ‌های قبلی عمدتاً بدون مقدمه مفید و خالی از تعلیقات کافی و تخریجات لازم هستند؛ به طوری که برخی از آنها چیزی جز بازنویسی متن یک نسخه خطی فارسی نیستند. بی‌گمان یکی از مهم‌ترین دلایلی که در سده گذشته کمتر به آثار فارسی جلال‌الدین دوانی اقبال شده، آن است که بیشتر چاپ‌های صورت گرفته از آثار او، منقح و ویراسته نبوده است تا نظر اهل تحقیق را به خود جلب کند. بیهوده نیست که ابراهیمی دینانی در مقدمه کتاب کلمات جلال‌الدین دوانی درباره آثار او آورده است: «بسیاری از اندیشمندان ما با نام محقق دوانی آشنایی

دارند و او را به عنوان یک فیلسوف می‌شناسند، ولی آثار او به درستی خوانده نشده و مورد بررسی دقیق قرار نگرفته است» (اسماعیلی و کریم‌آبادی، ۱۳۹۸: ۳۷). بنابراین بایسته است رساله‌های فارسی چاپی دوانی بر اساس نسخه‌های نویافته کهن معرفی شده در مقاله، به شکلی درست همراه با مقدمه‌ای مفصل، تعلیقاتی مستند و فهرسی متنوع در یک مجموعه تصحیح و تحقیق شوند تا صورت پریشانی از رساله‌های فارسی چاپی دوانی برطرف گردد و پژوهشگران بتوانند از متن آثار او به سهولت استفاده کنند.

۴-۱ - سابقه پژوهش

پیش از این در فاصله سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۹۸ شمسی، علی اصغر حکمت، ایرج افشار، علی دوانی، اسماعیل واعظ جوادی، ظهورالدین احمد، حسین مدرسی طباطبایی، سیداحمد تویسرکانی، مهدی دهباشی، محمدرضا اظهري، نجیب مایل هروی، حسین معلم، فرشته فریدونی فروزنده، محسن جاهد، سحر کاوندی، عبدالله مسعودی آرانی، امیر اسماعیلی، حسین کریم‌آبادی و دیگران هریک به نوبه خود برخی از کتب و رسایل و مکاتیب فارسی دوانی را به طبع رسانده‌اند (برای اطلاع از سیر تاریخی تصحیحات رسایل فارسی دوانی نک: کتاب‌نامه، ذیل «دوانی، جلال‌الدین محمد»). علامه محقق دوانی دست کم نوزده رساله فارسی دارد که تا کنون به همت دوانی‌پژوهان اخیر یازده رساله فارسی قطعی الانتساب او، تصحیح شده است:

- ۱) تهلیلیه
- ۲) دیوان مظالم
- ۳) شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت ...»
- ۴) شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند ...»
- ۵) شرح بیته از گلشن راز: «به اصل خویش یکره نیک بنگر ...»
- ۶) شرح بیته از گلشن راز: «تفکر رفتن از باطل سوی حق ...»
- ۷) شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود
- ۸) شرح غزل حافظ: «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی ...»
- ۹) صیحه و صدا

۱۰ عدلیه^۱

۱۱ عرض لشکر

۵-۱- روش پژوهش

بدون شک امروز با در اختیار داشتن امکانات پژوهشی نوین نظیر نرم‌افزارها و کتابخانه‌های برخط با قابلیت جست‌وجوی پیشرفته، ملزومات تصحیح بسامان کتاب‌ها، رساله‌ها و نامه‌های فارسی دوانی بیش از گذشته فراهم شده است؛ به طوری که اگر همه این لوازم در اختیار مصححان پیشین قرار می‌گرفت، البته که بسیاری از آنان اهلیت تعهد چنین امری خطیر را داشتند. در واقع اگر مصححان قبلی نیز نسخه‌های عصری معتبری را در اختیار داشتند که اینک دستیاب شده‌اند؛ کار تصحیح دوباره آثار چاپی دوانی چندان ضرورت نداشت و با رفع بدخوانی‌های تصحیحات قبلی یا گزینش ضابط‌های درست‌تر خاتمه می‌یافت. پیش از این در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فناخا) که جامع‌ترین فهرست مشترک راجع به آثار خطی نویسندگان در کتابخانه‌های ایران است، تنها یک نسخه عصری از مجموعه رسایل فارسی دوانی معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲: ۲۲/۵۲۲، مدخل «عرض لشکر»). در پژوهش حاضر از رهگذر مطالعه تطبیقی فهرست نسخ خطی چند هزار کتابخانه در سراسر جهان و نسخه‌شناسی انتقادی مجموعه آثار فارسی و عربی دوانی، ضمن ارائه گزارش آماری دست‌نویس‌های رسایل فارسی چاپی او از سده نهم تا چهاردهم قمری، کهن‌ترین نسخه‌های هر یک از آن رساله‌ها به ویژه نسخه‌های متعلق به عصر حیات مؤلف، برای نخستین بار در ایران معرفی و از طریق بررسی متن‌شناختی تصحیحات گذشته، بر ضرورت تصحیح انتقادی مجموعه رساله‌های فارسی دوانی تأکید شده است.

۲- بررسی انتقادی تصحیحات رساله‌های فارسی چاپی دوانی (همراه با معرفی کهن‌ترین

نسخه‌ها)

در تصحیح رسایل مؤلفان، بخش مهم و دشوار کار تشخیص و شناسایی نسخه‌هاست؛ زیرا نسخه‌شناسی رساله‌ها بر دقایقی اشمال دارد که بدون توجه به آنها فرایند شناخت نسخه‌ها کامل نخواهد شد؛ از جمله اینکه اغلب رساله‌ها

۱) در میان رساله‌های فارسی تصحیح شده اصیل دوانی، متن‌شناسی رساله «عدلیه» حاکی از آن است که او این رساله را چندبار بازنویسی کرده و نسخه‌هایی بسیار نیز از هر یک از آنها کتابت شده‌اند. از این رو شایسته است در مقاله‌ای مستقل به نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی عدلیه‌های دوانی پرداخته شود.

به پیوست مجموعه‌های خطی کتابت شده‌اند. این امر موجب شده است که گاه در فهرست کتاب‌خانه، نام و نشان برخی از رساله‌ها به درستی منعکس نگردد؛ زیرا بعضی از فهرست‌نویسان بدون ذکر رساله‌های داخل یک مجموعه، به ذکر کلیاتی راجع به مجموعه بسنده کرده‌اند. در واقع فهرست‌نویسان غالباً آن‌چنان که شایسته است در گزارش رساله‌های موجود در مجموعه‌ها وسواس و دقت علمی به خرج نداده و از کنار محتوای مجموعه‌ها عبور کرده‌اند. همچنین رساله‌ها در مجموعه‌ها گاه به دلیل ناشناس بودن متن برای فهرست‌نویس، به اشتباه معرفی شده و گاه به علت بی‌دقتی فهرست‌نویس، جزو رساله قبلی یا بعدی به حساب آمده‌اند، به ویژه اگر اول و آخر رساله‌ای افتاده باشد. بدین سان بسیاری از نسخه‌های رساله‌های دوانی نیز که در لابه‌لای برگ‌های مجموعه‌ها ثبت افتاده‌اند، یا در فهرست‌ها به درستی توصیف نشده یا بالکل مغفول مانده‌اند.

مصحح آثار اسلامی برای حل این گونه معضلات و به منظور دستیابی به نسخه‌های قدیم معتبر رساله‌های مؤلفان، به ناچار باید دایره تحقیق خود را از فهرست کتابخانه‌های ایران و کشورهای اسلامی تا فهرست دیگر ملل شرق و غرب عالم گسترش دهد. در واقع در نسخه‌شناسی تاریخی رسایل دانشمندان بزرگ اسلامی لازم است از فهرست کتابخانه‌های دانشگاه‌ها و مدارس شهرهای مختلف خرد و کلان دنیا گرفته تا فهرست کتاب‌خانه‌های مساجد و تکایای شهرهای گوناگون کوچک و بزرگ دیده شوند، از فهرست‌های معظم چهل پنجاه جلدی گرفته تا فهرست‌های مختصر چندبرگی و حتی فهرست‌های نایاب و دست‌نویس، همه و همه. بر این اساس نویسنده در این پژوهش کوشیده است به منظور دستیابی به دست‌نویس‌های معتبر رسایل فارسی دوانی، در حد توان همه نسخه‌های خطی موجود دوانی را از سراسر ایران و جهان شناسایی کند. در خلال سال‌های نسخه‌یابی با استفاده از امکاناتی که ابزار رایانه و فضای اینترنت در اختیار پژوهشگر قرار داده است و با مساعدت کتابداران کوشای کتاب‌خانه‌های متعدد داخلی و خارجی، از رهگذر مطالعه تطبیقی فهرست نسخ خطی کتاب‌خانه‌ها در دست کم چهل کشور اسلامی و غیراسلامی به پانزده زبان، تا کنون بیش از هفت هزار دست‌نویس فارسی و عربی شناسایی شده که از میان آنها ده‌ها نسخه خطی متعلق به دوران حیات مؤلف است.

در فرایند نسخه‌جویی در این پژوهش هر آنچه فهرست‌نگاران در فهرست‌ها درباره نام و نشان آثار فارسی و عربی دوانی و منتسب به او گفته‌اند، دایره المعارف‌گونه فیش‌برداری و گردآوری شده تا از رهگذر سنجش و ارزیابی آرا و اقوال گوناگون، درباره عنوان و تعداد کتاب‌ها و رساله‌های دوانی تصمیم‌گیری شود. در نتیجه در نسخه‌شناسی حاضر، نسخه‌های هریک از رسایل فارسی دوانی که اغلب با عناوینی مختلف و گوناگون در فهرست کتاب‌خانه‌ها معرفی شده‌اند، ذیل رساله مربوط به خود به شمار آمده‌اند. در مقاله پیش رو با رؤیت اصل دست‌نویس‌های نوبافته

معرفی شده، اطلاعات ناقص فهرست کتاب‌خانه‌ها به ویژه «تاریخ کتابت نسخه‌ها» درون قلاب تکمیل و خطاهای فهرست نویسان نیز تصحیح شده است تا موجب مزید فایده گردد. برای مثال چنان که در مدخل آتی خواهید دید، در فهرست کتاب‌خانه‌های عمومی مغنیسا و دانشگاه اسلواک و مرعشی، رساله «تهلیلیه» به ترتیب با عناوین «الرسالة العزیزة الشریفة النفسیة» و «رساله» و «عرض لشکر» معرفی شده که با رؤیت اصل نسخه‌های موجود در آن سه کتاب‌خانه و تطبیق آغاز و انجام آنها با رساله «تهلیلیه»، خطاهای فهرست‌های اخیر روشن گردیده است. همچنین در همان مدخل «تهلیلیه»، فهرست‌نگاران دو کتابخانه عمومی مغنیسا و دانشگاه اسلواک، مؤلف نسخه در دست بررسی خود را شناسایی نکرده‌اند که از رهگذر نسخه‌شناسی انتقادی، مؤلف نسخه شناسایی شده است.

۱-۲- تهلیلیه

پرنسخه‌ترین رساله فارسی جلال‌الدین دوانی «تهلیلیه» است که به مباحث گوناگون لغوی، نحوی، کلامی، فلسفی و عرفانی در تفسیر کلمه شهادت به توحید اختصاص یافته است. در فنخا ۶۵ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۹/ ۶۶۵-۶۶۹). بر اساس پژوهش نسخه‌شناختی حاضر، دست کم ۷۸ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۴۳ نسخه) از این اثر در کتاب‌خانه‌های ایران و جهان وجود دارد. مشخصات نسخ عصری این رساله بدین شرح است:

۱) مغنیسا: عمومی، ۴/ ۳۰۵۵؛ ۸۵-پ۱۱۶؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «الرسالة العزیزة الشریفة النفسیة»؛ از ناشناس (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۰).

۲) اسلواک: دانشگاه براتیسلاوا، 5 TF - 543؛ ۲۷-۳۹؛ تقریباً مورخ ۹۰۷ق؛ با عنوان «رساله»؛ از ناشناس (Re: Blaskovics, 1961: 398).

۳) قم: مرعشی، ۵/ ۸۲۴۲؛ ۸۰-پ۹۱؛ مورخ ۹۸۵-۸۹۴ق؛ با عنوان «عرض لشکر» (نک: حسینی اشکوری، ۱۳۷۲: ۲۱/۲۰۰).

این رساله تا کنون سه بار بدون بررسی تاریخی نسخه‌های اثر، تصحیح شده است. نخستین بار در دهه چهل، واعظ جوادی تصحیح این رساله را با استفاده از پنج نسخه متأخر، بر اساس نسخه ملکی خود (مورخ ۹۳۱ق) با روشی پرابهام به انجام رسانده است. او در تصحیح خود اساس کار را بر نسخه‌ای ناقص گذاشته است که به قول خودش «متأسفانه بعضی جای آن آبدیده و کمرنگ و برخی کلمات سیاه شده است» (دوانی، ۱۳۴۲: ۶). چاپ واعظ جوادی عملاً به روش التقاطی است؛ چراکه او به جز انجامه‌ها، هیچ گزارشی از ضبط نسخه‌بدل‌ها ارائه نکرده

است. در دهه شصت، نویسندگانی نیز این رساله را بدون بررسی تطبیقی نسخه‌ها، با استفاده از سه نسخه متأخر، بی‌هنگام توضیحی درباره روش کار خود بر اساس نسخه‌ای از کتابخانه مجلس (مورخ ۱۰۶۵ ق) چاپ کرده است (نک: همو، ۱۳۶۸: ۱۰-۱۱). در دهه بعد، فریدونی فروزنده «تهلیلیه» را بر اساس دست‌نویس شماره ۱۰۲۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مورخ ۹۳۹ ق) به طبع رساند که پیشتر واعظ جوادی در تصحیح خود از آن به عنوان نسخه بدل بهره برده است. در تصحیح اخیر نیز نسخه‌های مأخوذ همگی متأخر از عصر زندگانی دوانی هستند (نک: همو، ۱۳۷۳: ۲-۳). بنابراین از آنجا که هیچ‌یک از مصححان این اثر، در تصحیح خود نسخه‌های عصر حیات مؤلف را شناسایی نکرده و از آنها استفاده نموده‌اند، بدیهی است که اینک با دستیابی به نسخه‌های عصری رساله، نمی‌توان به ضبط مختار در تصحیحات پیشین از روی نسخه‌های ناقص و متأخر اعتماد کرد؛ به ویژه آنکه در جای جای متن آخرین تصحیح این رساله، کم و بیش نارسایی‌هایی به چشم می‌خورد، از جمله:

در خطبه: «از عشق ما کسی نرهد و آنکه می‌رهد / آن کاهلی ز غمزه آفت سگال ماست... و طور نمایش اغیار بر وفق فلما تجلی ربه للجبال جعله دکا از سطوت انوار قاهره اندکاک و اضمحلال یافت... و شروع در این رساله رفت، مرتب بر دو مقام. در هر مقامی دو موقف و بحمد الله تعالی تعارف ذوقیش بر وجهی واقع شد...» (همان: ۳۰-۳۱). ضبط صحیح این کلام بر اساس هر سه نسخه عصری، بدین گونه است: «از عشق ما کسی نرید وان که می‌زید / آن کاهلی ز غمزه آفت سگال ماست... و طور نمایش اغیار بر وفق (/افق) «فلما تجلی ربه للجبال جعله دکا»، از سطوت انوار قاهره آن حقایق اندکاک و اضمحلال یافت... و این رساله مرتب شد بر دو مقام، در هر مقامی دو موقف. و الحمد لله تعالی که معارف ذوقی اش بر وجهی واقع شد...» (دوانی، سده ۹: [ص ۶۵]؛ همو، ۹۰۷ ق: ۲۸؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ ق: ۸۱ پ).

۱) این رساله در سال ۱۳۹۸ بر اساس برخی از چاپ‌های آن، در کتاب کلمات جلال الدین دوانی: شرح استاد غلام حسین ابراهیمی دینانی بر رساله‌های الزورا و تهلیلیه جلال الدین دوانی، توأم با تفسیری حکمی و عرفانی بازنشر شده است (نک: اسماعیلی و کریم‌آبادی، ۱۳۹۸: ۱۰۷-۲۲۸). اگرچه در کتاب اخیر، مؤلفان اشاره‌ای به روش کار خود در انتشار دوباره این رساله نکرده‌اند، اما بنا بر گفته ناشر در مقدمه، در چاپ مجدد این رساله از «دو نسخه چاپی معاصر آن» استفاده شده است (نک: همان: ۱۸). در بازنشر این رساله گاه تصرفاتی ناوارد نیز دیده می‌شود؛ برای نمونه علی‌رغم اینکه اولین جمله رساله، در نسخه‌ها و در هر سه تصحیح آن «خبری» است، در بازنشر آن به «پرسی» تغییر یافته است: «آفتاب جمال قدم از آن متعالی است که خفافیش ظلمت‌سرای حدوث به نظر کلیل فکر و نظر، مطالعه سبحات انوار آن (چگونه) تواند نمود» (همان: ۱۰۷). با این حال شرح ابراهیمی دینانی بر متن رساله، همواره می‌تواند راهگشای فهم رموز اندیشه‌های حکمی و عرفانی جلال الدین دوانی باشد.

در مبحث «مسلک عظمای حکما»: «و چون این فن از حکمت بنابر علو رتبت آن دوحه ادراکش دستبرد دانشمندان روزگار نشده ... و مالکان منهج طلب را در این عصر از ساحت مقاصد آن چیزی نیست ...» (همو، ۱۳۷۳: ۴۹) و «چون اثبات واجب به این طریق نمودند در بیان حد و حدانیت گویند که ...» (همان: ۵۲) و «پس اگر دو نور غنی باشند هیچ‌یک غنی نباشند زیرا که هریک را صفتی اکمل قوت‌کننده باشد که احتیاج جمیع چیزهاست به او» (همان: ۵۵). این عبارات به استناد هر سه نسخه نویافته بدین گونه تصحیح می‌شوند: «... دوحه ادراکش دست‌زد دانشمندان روزگار نشده ... و سالکان منهج طلب را در این عصر از ساحت مقاصد آن خبری نیست ...» (همو، سده ۹: [ص ۲۹-۳۰]؛ همو، ۹۰۷ق: ۳۲پ؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۵پ) و «چون اثبات واجب بدین طریق نمودند در بیان وحدانیت گویند که ...» (همو، سده ۹: [ص ۳۶]؛ همو، ۹۰۷ق: ۳۳پ؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۶پ) و «پس اگر دو نور غنی باشند، هیچ‌یک غنی نباشند؛ زیرا که هریک را صفتی اکمل، فوت شده باشد که احتیاج جمیع چیزهاست به او» (همو، سده ۹: [ص ۴۰]؛ همو، ۹۰۷ق: ۳۴پ؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۷ر).

ذیل عنوان «مقام دوم، در کشف بعضی حقایق شهودی»: «قصوری اگر هست، از جانب عبادت است یا از تحریفات نقله» (همو، ۱۳۷۳: ۵۷) و «... به این اعتبار شأنی از شئون اوست که مقتضی جنبش حی او ... است» (همان: ۵۸) و «اینها همه بر متحدان صنعت نظری پوشیده است» (همان: ۵۹). در نسخه‌های شناسایی شده، ضبط درست این کلمات چنین است: «عبارت» (نک: همو، سده ۹: [ص ۴۳]؛ همو، ۹۰۷ق: ۳۵ر؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۷پ) و «حیی» (نک: همو، سده ۹: [ص ۴۴]؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۸ر) و «متحدقان» (نک: همو، سده ۹: [ص ۴۵]؛ همو، ۹۰۷ق: ۳۵پ؛ همو، ۸۹۴-۹۸۵ق: ۸۸ر).

در مواضعی از تصحیح این متن، نشانه‌های سجاوندی نیز سنجیده به کار نرفته است؛ از جمله نگاه کنید به نشانه «درنگ‌نما» در این جمله: «صفات بأسرها به اعتبار انتساب به آن ذات در غایت شرف و کمال است و به اعتبار انتساب به مظاهر صفت، قبح به همان معنی که گفتیم پیدا می‌کند» (همو، ۱۳۷۳: ۶۰) و نشانه «نقطه» در این جمله: «لیکن از برای ضیق مجال الفاظ و سعت حیطة معانی، اشارتی به آن می‌کنند به لفظ «موجود». و «حق» و نظایر آن و ساحت عز او از آن منزله است که در حیطة عبارت و اشارت درآید» (همان: ۶۲).

۲-۲- شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود

دومین رساله فارسی دوانی از لحاظ کثرت نسخه‌پردازی، «شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود» است که شرح خود او بر رباعیات فارسی اش است. در این اثر تأملات ناب عرفانی، آمیخته با تفکرات بلند حکمی در قالب ۵۱ رباعی همراه با شرحی کلامی، فلسفی و عرفانی نمود یافته است. در فنخا ۴۱ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک:

درایتی، ۱۳۹۱: ۱۹ / ۷۵۷-۷۶۰). بر اساس نسخه‌شناسی تاریخی انجام گرفته، دست کم ۶۶ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۰۷ نسخه) از این اثر در کتاب‌خانه‌های ایران و سایر کشورها وجود دارد. نسخه‌های عصری این رساله با مشخصات ذیل در کشور ترکیه نگهداری می‌شود:

(۱) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۳۲۵پ-۳۵۰ر؛ تقریباً مورخ ۸۹۷ - ۸۹۸ق]؛ با عنوان «رسالة فی شرح الرباعیات» (نک: درسعادت، ۱۳۰۰: ۸۹-۹۰).

(۲) مغنیسا: عمومی، ۱ / ۳۰۵۵؛ ۶۹گ؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «شرح رباعیات» (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۱۹).

این اثر بدون معرفی و استفاده از نسخه‌های عصری مذکور، تا کنون سه بار کلاً یا جزئاً به طبع رسیده است. بیش از نیم سده پیش، نخستین بار واعظ جوادی بخش‌هایی از این رساله را منتشر کرد (نک: دوانی، ۱۳۴۳: ۸ و ۲۵-۳۰). چند سال بعد، ظهورالدین احمد رساله را در پاکستان با استفاده از نسخه‌هایی متأخر انتشار داد (همو، ۱۳۹۰ق: ۸۹-۱۱۶). در ایران نخستین بار مهدی دهباشی متن را به طور کامل تصحیح کرده است. او این رساله را در دهه شصت همراه با نقد و تحلیلی فلسفی و عرفانی به گونه‌ای ارائه کرده است که همواره می‌توان در فهم غوامض و دشواری‌های متن، از شرح سودمند او بهره برد (نک: دوانی، ۱۳۶۸). اگرچه دهباشی در ویراست دوم، اثر را با تجدید نظر کلی و الحاق مقدمه‌ای مبسوط و واژه‌نامه‌ای مفصل به چاپ سپرده، تصحیح اخیر بر اساس نسخه‌ای متأخر (مورخ ۹۷۰ق) و ناقص است که بعضی از قسمت‌هایش مخدوش و ناخوانا بوده است (نک: دهباشی، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۳). بنابراین مصحح به ناگزیر جهت تکمیل و اصلاح عبارات متن از دو نسخه بی‌تاریخ مدد گرفته است (نک: همانجا) و در موضعی به روش اجتهادی روی آورده؛ به گونه‌ای که «گاهی به ندرت با توجه به قراین موجود و سیاق مکتوب و سبک نگارش ناظم و شارح رباعیات، در تصحیح متن به استنباط خود عمل کرده است» (همان: ۳۳). اگرچه در این چاپ احاطه علمی مصحح بر مباحث اثر، موجب شده است که تا حد ممکن متنی مضبوط ارائه گردد، به دلیل کاستی‌های کمی و کیفی نسخه‌هایی که در اختیار او بوده است، معنای پاره‌ای از کلمات و جملات نارسا به نظر می‌رسد؛ مثلاً در شرح رباعی چهل و نهم آمده است: «نزد محققان محقق شده که هرچه در موطن آخرت ظاهر می‌شود مثال و نموداری دارد چه عوالم به منزله مرآئی متقابله‌اند و هرچه در یکی از آن ظاهر می‌شود در دیگری به وجهی از وجوه صورت ظهوری دارد اگرچه صورت را به حکم اختلاف موطن نوع اختلافی باشد» (همان: ۱۱۳) که با استفاده از نسخه‌های عصری این رساله، ابهامات عبارات اخیر بدین گونه برطرف می‌شود: «نزد محققان محقق شده که هرچه در موطن آخرت ظاهر می‌شود، در این موطن [= دنیا] مثالی و نموداری دارد، چه

عوامل به مرتبه‌میرایی متقابلند و هرچه در یکی از آن [دو] ظاهر است، در دیگری صورت او به وجهی از وجوه ظهور دارد و اگرچه صورت را به حکم اختلافِ موطن، اختلافی باشد» (دوانی، سده ۹ق: [ص ۱۳۰]). بنابراین اینک با دستیابی به نسخه‌های عصری صحیح و کامل این رساله، ضروری است از رهگذر تصحیح انتقادی پاره‌ای از اصالت‌ها به متن بازگردانده شود؛ به ویژه آنکه بررسی نسخه‌اساس تصحیح اخیر نشان می‌دهد که ضبط آن با دست‌نویس‌های عصری موجود اختلافات ایدئولوژیک و ادبی نیز دارد؛ از جمله در آن نسخه بیش از نیمی از خطبه مفصل رساله که در مدح سلطان عثمانی است، حذف شده است. در چاپ اخیر اغلاطی مطبعی نیز به چشم می‌خورد، از جمله: «الاسماء الإلهية» (همان: ۷۴)، «صالسنة» (همان: ۸۰)، «صورت مجردة منتزعه» (همان: ۱۰۳)، «نسبت و دویایی در عقل» (همانجا) که به قیاس و به استناد نسخه‌های عصری رساله «الاسماء الإلهية»، «السنة»، «صورت مجردة منتزعه»، «نسبت و دویایی در عقل» صحیح است.

۳-۲- شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت»

محقق دوانی اولین شارح اشعار حافظ است که طی سه رساله مستقل، به شرح حکمی و عرفانی یک غزل و دو بیت از دیوان حافظ پرداخته است (نک: شرف و مرتضایی، ۱۳۹۲: ۷۶-۸۱). یکی از آن رساله‌ها، شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت / آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد» است که علی‌رغم اختصار، نسخی بیشتر از دو رساله دیگر دارد. در فنخا ۳۶ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۸۴-۱۸۶) و دست کم ۵۱ نسخه دیگر (و مجموعاً ۸۷ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های سراسر جهان وجود دارد که قدیم‌ترین آنها عبارتند از:

۱) مغنیسا: عمومی، ۲۹۷۰ / ۸؛ ۶۵-پ-۷۲؛ مورخ ۸۶۸ق؛ با عنوان «شرح یک بیت حافظ شیرازی» (Re: www.yazmalar.gov.tr).

۲) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۳۱۴-پ-۳۱۷؛ تقریباً مورخ ۸۹۷ - ۸۹۸ق] با عنوان «شرح بعض ابیات حافظ» (نک: درساعات، ۱۳۰۰: ۹۰).

۳) همدان: مدرسه غرب، ۱۹۶ / ۴؛ [ص ۱۴۴-۱۴۷]؛ مورخ ۹۰۰ق؛ با عنوان «شرح یک بیت از حافظ» (نک: روشن و دیگران، ۱۳۵۳: ۱۳۹۸).

۴) مغنیسا: عمومی، ۳۰۵۵ / ۲؛ ۷۰-پ-۷۸؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «شرح حافظ» (= «شرح بیتی از حافظ») (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۰).

این رساله تا کنون دست کم دو بار به طبع رسیده است. نخستین بار معلم این اثر را بر اساس نسخه‌ای ناقص و متأخر [مورخ ۹۲۴-۹۳۱ق] با کمک یک نسخه‌بدل بی‌تاریخ دیگر تصحیح کرده است (نک: دوانی، ۱۳۷۳: ۲۵۹-۲۶۰). دومین تصحیح این رساله به همت جاهد و کاوندی به روش التقاطی از روی دو نسخه بی‌تاریخ و نسخه‌ای متأخر تصحیح شده است (نک: همو، ۱۳۸۸: ۳۳۰). هیچ‌یک از مصححان این رساله، از نسخ عصری این رساله اطلاعی به دست نداده و از آنها استفاده نکرده‌اند. بنابراین اینک با شناسایی و دستیابی به چهار نسخه عصری از این رساله، نمی‌توان به تصحیح این رساله به روش التقاطی و بر اساس نسخه‌های ناقص، متأخر و بی‌تاریخ اعتماد کرد؛ زیرا کاستی‌های نسخه‌های مأخوذ در هر دو تصحیح، منجر به بروز برخی نارسایی‌ها در متون چاپی شده است که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود:

در اقدم نسخ در پایان مقدمه سوم، این بیت وجود دارد: «درخت است این جهان و میوه ماییم / که خرم بر درخت او برآییم» (همو، ۸۶۸ق: ۷۲پ) و اصح نسخه‌های رساله نیز صحت و اصالت بیت را تأیید می‌کند (نک: همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۱۵پ)؛ در حالی که در نسخه‌های مأخوذ هر دو چاپ، بیت مذکور افتاده است و بالتبع در تصحیحات قبل، اثری از آن نیست. همچنین در خطبه آخرین چاپ رساله آمده است: «و چون این تلفیق بی‌سابقه اعمال رؤیت اتفاق افتاده اگر در مطاوی آن خللی و در فحای آن زللی رخ نماید به حسب ذیل اغماض و اعراض از مکاوحه و اعتراض از شیمه کرام مترقب است» (همو، ۱۳۸۸: ۳۳۱)، در حالی که در اقدم نسخه‌های عصری با استفاده از نشانه «تشدید» آشکارا «رؤیت» ضبط شده (نک: همو، ۸۶۸ق: ۷۰ر) و در هر چهار نسخه عصری «سحب» مضبوط است (نک: همو، ۸۶۸ق: ۷۰ر؛ همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۱۴پ؛ همو، ۹۰۰ق: ص ۱۴۴؛ تقریباً مورخ سده ۹: [ص ۲]).

۴-۲- صیحه و صدا

این رساله در موضوع کلام و عقاید، فلسفه و حکمت، عرفان و تصوف نوشته شده است. در فنخا ۲۹ نسخه از این رساله ردیف شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۲۱ / ۹۱۰-۹۱۲). به جز نسخه‌های معرفی شده در فنخا، دست کم ۳۴ نسخه دیگر (و مجموعاً ۶۳ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورها است. از این رساله چندین نسخه از دوران زندگی دوانی به دست ما رسیده است:

(۱) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۳۵۴پ-۳۵۸پ؛ تقریباً مورخ ۸۹۷-۸۹۸ق]؛ با عنوان «رسالة فی الصیحة و الصدا» (نک: درسعادت، ۱۳۰۰: ۸۹).

۲) مغنیسا: عمومی، ۶/ ۳۰۵۵؛ ۱۲۴ پ-۱۳۵ پ؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «رساله در تصوف»؛ شاید از دوانی (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۱-۳۲۲).

۳) براتیسلاوا: دانشگاه، 5 TF - 540؛ ۴۴ پ-۴۹ ر؛ مورخ ۹۰۷ ق؛ با عنوان «رسالة صیحه و صدا» (Re: Blaskovics, 1961: 396)

۴) تهران: ملی، ۲۰-۱؛ بی بر؛ مورخ ۹۰۷ ق؛ با عنوان «صیحه و صدا» (Re: www.opac.nlai.ir)

به رغم وجود چهار نسخه عصری از رساله، هیچ‌یک از مصححان از آنها گزارشی نداده و استفاده نکرده‌اند. نخستین بار واعظ جوادی این رساله را به روش التقاطی عرضه داشته و بدون تدوین مقدمه‌ای بر آن، تنها درباره شیوه کار خود در پانوشتی کوتاه نوشته: «این رساله از روی چهار نسخه تصحیح شد» (دوانی، ۱۳۴۲: ۱۲، پانوشت ۱) و سپس نشانی نسخه‌های مأخوذ خود را ذکر کرده است که البته همگی متأخر از دوران حیات مؤلفند. بار دیگر اظهري رساله را به روش اجتهادی از روی یک نسخه بی تاریخ انتشار داده است (نک: همو: ۱۳۶۹: ۱۳۷). هیچ‌یک از این دو تصحیح گزارشی از نسخه‌بدل‌ها به دست نداده‌اند؛ در حالی که ثبت دقیق نسخه‌بدل‌ها نه تنها از نظر فن تصحیح و دانش متن‌شناسی اهمیتی ویژه دارد، بلکه برای شناخت واژه‌ها و ساختارهای دستوری دوره تیموری و بررسی تأثیر ایدئولوژی‌ها و اندیشه‌های گوناگون در کتابت نسخه‌ها شایان توجه است. بنابراین بایسته است که این رساله به روش انتقادی به تصحیح گرفته شود؛ به ویژه آنکه در آخرین چاپ این رساله، ضبط متن پرتشویش است که به نمونه‌هایی از اشکالات آن اشاره می‌گردد.

در اولین بند متن تصحیح شده با چنین اشکالاتی در خوانش و گزارش نسخه روبه‌رو می‌شویم: «سبحانک سبحانک انت انت تعالیت عن مداناة الاشباه و الامثال انت، کما تقدست عن محاكات الوهم و الخيال انت، کما اثنت علی نفسک، تنزهت عن ان یحیط بمحامدک دائرة المقال... انقد بصیرتنا عن غیر الجلال الی عین الجمال بحق حبیبک عن اعیان اهل الکمال» (همان: ۱۳۸)؛ در حالی که متن درست در اقدم اصح نسخه‌ها چنین است: «سبحانک سبحانک. انت انت، تعالیت عن مداناة الاشباه و الامثال. انت کما انت، تقدست عن محاكاة الوهم و الخيال. انت کما اثنت علی نفسک، تنزهت ان یحیط بمحامدک دائرة المقال... انقد بصیرتنا عن غیر الخلال الی عین الجمال بحق حبیبک عین اعیان اهل الکمال» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ ق: ۳۵۴ پ).

همچنین در تصحیح اخیر، «صیحه» متن با عباراتی پرابهام آغاز می‌شود: «... ذره‌ای از ذرات موجودات نیست که حقیقت آن در انسان مندرج و مندمج نیست... و اگر متحقق به تزیین به نظر استبصار تحقق نماید بر طبق تفصیل اجزاء عالم صفات آن بر صفات و اجزای انسانی قادر آید» (همو: ۱۳۶۹: ۱۴۲). در اقدم اصح نسخه‌های

عصری، متن مزبور بی‌ابهام چنین آمده است: «... ذره‌ای از ذرات موجودات نیست که حقیقت آن در انسان مندرج و مندمج نیست... و اگر متحقیق تیزیین به نظر استبصار تحقق نماید، بر تطبیق تفصیل اجزای عالم و صفات آن، بر صفات و اجزای انسان قادر آید» (نک: همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۵۶پ؛ همو، ۹۰۷ق: [ص ۱]).

۵-۲- شرح غزل حافظ «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی»

یکی دیگر از رساله‌های سه‌گانه حافظانه دوانی، شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی / خرقة جایی گرو باده و دفتر جایی» است که بارها به چاپ رسیده است. در فنخا ۱۶ نسخه از این رساله معرفی شده است. (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۹/۲۰۳-۲۰۴) و دست کم ۳۸ نسخه دیگر (و مجموعاً ۵۴ نسخه) از آن بر جای مانده است. از این رساله دست کم سه نسخه عصری در دسترس است:

۱) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۳۵۸پ - ۳۶۷ر؛ تقریباً مورخ ۸۹۷ - ۸۹۸ق]؛ با عنوان «رسالة فی شرح بعض غزلیات الحافظ» (نک: درسعادت، ۱۳۰۰: ۹۰).

۲) مغنیسا: عمومی، ۳۰۵۵ / ۷؛ ۱۳۷پ-۱۴۷؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «رساله در تصوف»؛ از ناشناس (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۲).

۳) کمبریج: ترینیتی کالج، R. 13.45؛ ۷۸پ-۸۸ر؛ مورخ سده ۱۵م [= ۸۰۳-۹۰۵ق]؛ با عنوان «رساله در شرح غزل حافظ» (Re: Palmer, 1870: 113).

درباره سیر تاریخی تصحیحات این اثر باید گفت این رساله بدون شناسایی و به کارگیری نسخه‌های مزبور، تا کنون به کوشش سه تن از اهل قلم تصحیح گردیده است. ظاهراً مصححان هر بار بدون اطلاع از سابقه تصحیح اثر، به تصحیح رساله پرداخته‌اند. این اثر نخستین بار در قالب سه بخش در مجله ارمان، در دوران پهلوی اول انتشار یافته است^۱؛ ولی متن عرضه شده چیزی جز بازنویسی یک نسخه خطی به کوشش مصحح نامعلوم به شمار نمی‌آید؛ چراکه این چاپ بدون مقدمه، تعلیق، فهرست، معرفی نسخه و گزارش ضبطها به روشی نامشخص ارائه شده است (نک: دوانی، ۱۳۱۹: ۳۶۵-۳۶۸، ۴۳۳-۴۴۴، ۵۳۷-۵۴۶)^۲. پس از انقلاب ایران، نخست مایل هروی

۱) این چاپ در دوران پهلوی دوم نیز در نشریه ارمان در قالب سه بخش تجدید چاپ شد (نک: دوانی، ۱۳۳۷: ۲۷۹-۲۸۸، ۳۲۳-۳۲۸، ۳۶۵-۳۷۰).

۲) در سال ۱۳۷۳ علی دوانی گزیده‌ای از این چاپ را همراه با معنی الفاظ و تعبیر دشوار متن ارائه کرده است (نک: دوانی، ۱۳۷۳: ص ۱۱۹-۱۲۷).

این اثر را از روی دو نسخه متأخر تصحیح کرد^۱. در چاپ او نسخه اساس (مورخ ۹۳۹ق) و نسخه بدل چندان مضبوط نبوده‌اند و به متن ارائه شده اشکالاتی به ویژه از نظر سبکی و نحوی راه یافته است؛ از جمله در خطبه تصحیح اخیر آمده است: «ناچاره افتاد تمهید مقدمه‌ای نمودن که از مطاوی آن اجماله شطری از آن مقاصد... معلوم گردد...
تقول رجال الحی تطمع اذ تری / محاسن لیلی مبتداه المطالع // و کیف تری لیلی بعین تری بها / سواها و ما طهرتها بالمدامع» (همو، ۱۳۶۹: ۲۲۸)؛ در حالی که به قیاس سبک ادبی دوانی و نحو زبان عربی و بر اساس اقدم اصح نسخه‌های این رساله، ضبط درست متن چنین است: «ناچار افتاد تمهید مقدمه‌ای نمودن که از مطاوی آن اجمالاً شطری از آن مقاصد... معلوم گردد... یقول رجال الحی تطمع اذ تری / محاسن لیلی مت بداء المطالع // و کیف تری لیلی بعین تری بها / سواها و ما طهرتها بالمدامع؟» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۵۸-۳۵۹ر). پس از هروی، معلم این رساله را چنان که خود در مقدمه تصریح کرده، بر اساس نسخه‌ای غیرمورخ با کمک دو نسخه ناقص و ناصحیح به تصحیح گرفته است (نک: همو، ۱۳۷۳: ۱۵۸-۱۶۱). بنابراین از آنجا که هیچ‌یک از مصححان این رساله از نسخه‌های معتبر آن استفاده نکرده‌اند، با دستیابی به نسخه‌های عصری اثر، اکتفا به متن تصحیح شده از روی نسخه‌های ناشناس، ناتمام، نامضبوط، بی‌تاریخ و متأخر، چندان منطقی به نظر نمی‌آید؛ به ویژه آنکه در آخرین تصحیح این رساله گاه با اشکالاتی در ضبط روبه‌رو می‌شویم که معنا را به کلی پوشیده می‌دارد، برای نمونه:
در خطبه متن چاپی اخیر آمده است: «این دو حکم کلی در تمام مراتب تنزلات با او [=عشق] ممل است و چون عزت و الفت عشق را غایت است حکمت بالغه اقتضای آن کند که...» (همان: ۱۷۶)؛ در حالی که بر اساس مبانی حکمی و عرفانی مذکور در همین رساله، برای عشق مملی نیست و عزت و الفت او را غایتی نه. اقدم اصح نسخ نیز این معنا را تأیید می‌کند: «این دو حکم کلی در تمام مراتب تنزلات با او همراه است و چون عزت و الفت عشق را ذاتی است، حکمت بالغه اقتضای آن کند که...» (دوانی، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۶۰ر). در تصحیح اخیر، خطبه متن چنین ادامه یافته است: «چندان که زمان ظهور آن حضرت متقارب گردد، تباشیر انوار حیثیت روزبه‌روز، ظهور بیشتر یابد» (همو، ۱۳۷۳: ۱۷۸)؛ حال آنکه بر اساس نسخه عصری اخیر، صحیح است: «چندان که زمان ظهور آن حضرت متقارب گردد، تباشیر انوار حقیقت روزبه‌روز، ظهور بیشتر یابد» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۶۰پ).
همچنین در آخرین چاپ، ذیل شرح بیت «دل که آیین شاهی است غباری دارد / از خدا می‌طلبم صحبت روشن‌رایی» عباراتی نامفهوم دیده می‌شود: «و دور نیست اگر بی‌بصران قاصر نظر... حقایق این معانی را که نزدیک

۱) تصحیح هروی از این رساله به سال ۱۳۶۹ چاپ و در ۱۳۸۴ تجدید چاپ شده است.

مردم «بَيِّنًا أَظْهَرُ مِنَ الشَّمْسِ» [است] ملاحظه نتوانند نمود و خفاش‌وار به تاریک آستان جحود حجب ... گریزند» (همو، ۱۳۷۳: ۱۸۷) که با کمک اقدم نسخه‌های عصری، بدین گونه مفهوم می‌گردند: «و دور نیست که اگر بی‌بصران قاصر نظر... حقایق این معانی را که نزد مردم بینا «أَظْهَرُ مِنَ الشَّمْسِ» است، ملاحظه نتواند (/نتوانند) نمود و خفاش‌وار به تاریکستان حجب ... گریزند» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۶۳).

در آغاز شرح بیت «جوی‌ها بسته‌ام از دیده به دامان که مگر / بر کنارم بنشانند سهی بالایی» نیز با جمله‌هایی پریشان رو به رو می‌شویم که نه تنها مراد نویسنده را اعاده نمی‌کنند، بلکه عکس آن را به ذهن متبادر می‌نمایند: «مقرر است که طلب شوق متصور نیست چه در محل خود مبین شده که حرکت ارادی ما برای جذب نفع است و تحصیل امری مطلوب یا از برای دفع ضرر و مبادعت از امری مهروب و بر هر دو تقدیر تصور آن امر بی‌دانستن نفع یا ضرر آن نمی‌تواند بود» (همو، ۱۳۷۳: ۱۸۷). با به کارگیری کهن‌ترین دست‌نویس نویافته، متن اخیر چنین تصحیح می‌گردد: «مقرر است که طلب، بی‌شوق متصور نیست؛ چه در محل خود معین شده که حرکت ارادی یا از برای جذب نفع است و تحصیل امری مطلوب یا از برای دفع ضرر و مبادعت از امری مهروب و بر هر دو تقدیر، بی‌تصور آن امر و دانستن نفع و ضرر آن نمی‌تواند بود» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۶۳).

۶-۲- شرح بیتهی از گلشن راز: «تفکر رفتن از باطل سوی حق»

گلشن راز اثر محمود بن عبدالکریم شبستری (۶۸۷ق-۷۲۰ق؟)، یکی از برجسته‌ترین منظومه‌های حکمی و عرفانی ادب فارسی است که در شرح و تفسیر آن بسیار کوشیده‌اند. محقق دوانی از جمله اندیشمندان است که طی دو رساله مختصر، بیت «تفکر رفتن از باطل سوی حق / به جزء اندر بدیدن کل مطلق» و «به اصل خویش یکره نیک بنگر / که مادر را پدر شد باز مادر» را از این مثنوی با استفاده از مبانی فلسفه، کلام و عرفان اسلامی شرح کرده است. در فنخا ۲۱ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۹ / ۱۸۶-۱۸۷) و دست کم ۳۱ نسخه دیگر (و مجموعاً ۵۲ نسخه) از آن در کتاب‌خانه‌ها وجود دارد که از میان آنها دو نسخه به عهد زندگانی مؤلف تعلق دارد:

- ۱) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۳۲۱پ-۳۲۴ر؛ در انجامه مورخ ۸۹۷ق]؛ با عنوان «رساله فی شرح ابیات گلشن راز» (نک: درسعادت، ۱۳۰۰: ۹۰).
- ۲) مغنیسا: عمومی، ۳۰۵۵ / ۵؛ ۱۱۶پ-۱۲۴ر؛ تقریباً مورخ سده ۹؛ با عنوان «رساله در تصوف»؛ از ناشناس (نک: سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۱).

رساله شرح بیت «تفکر رفتن از باطل سوی حق» تا کنون دو بار به طبع رسیده است. در نخستین تصحیح این رساله، واعظ جوادی بدون گزارش هرگونه ضبطی، از نسخه‌هایی ناقص و سقیم به شیوه‌ای التقاطی استفاده کرده است. او درباره نسخه‌های مأخوذ و روش کار خود می‌گوید: «متأسفانه مجموعه‌ی اولی موربانه خوره و بسیاری از کلمات آن نامفهوم است و نسخه‌ی دیگر نیز به خط تعلیقی شکسته و اغلب کلمات بی نقطه و مشتبه است، لکن با مقابله با نسخ دیگری که در کتاب‌خانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات... موجود است، مقابله و تصحیح شد» (نک: دوانی، ۱۳۴۲: ۱۶). در چاپ بعدی، جاهد و کاوندی این رساله را از روی دو نسخه‌ی بی‌تاریخ و یک نسخه‌ی متأخر تصحیح کرده‌اند (نک: همو، ۱۳۸۶: ۸۴). در تصحیح اخیر نیز از نسخه‌های عصری رساله استفاده نشده و صرفاً در مقدمه درباره شیوه‌ی به‌کارگیری نسخه‌ها به این جمله اکتفا شده است: «تصحیح حاضر بر اساس نسخه‌های زیر انجام یافته است» (همانجا). بنابراین اینک از رهگذر مطالعه‌ی فهرست کتاب‌خانه‌ها و دستیابی به نسخ عصری معتبر این رساله، اکتفا به نسخ ناتمام، ناصحیح، بی‌تاریخ و متأخر جایز نیست. به ویژه آنکه در آخرین تصحیح این رساله، همه‌ی ایرادات نسخه‌ها اصلاح نشده و پریشانی‌هایی در متن ارائه شده به چشم می‌خورد، از جمله:

«و هرچه در وصف آن حقیقت من حیث هی گویند از **وحدت وجود** و غیرهما نه بر وجهی مأخوذ باشد که آن را مقابلی تواند [بود] چه جمیع صفات او عین ذاتند... و در محلی دیگر می‌گوید که: **وحده هی متحد کل کثره و بساطة هی عین التریب**» (همان: ۸۶) که در اقدم نسخه‌ها، ضبط درست آن چنین است: «و هرچه در وصف آن حقیقت - من حیث هی - گویند، از **وحدت وجود** و غیرهما، نه بر وجهی مأخوذ باشد که آن را مقابلی تواند؛ چه جمیع صفات او عین ذاتند... و در محلی دیگر می‌گوید: **له وحده هی محتد کل کثره و بساطة هی عین التریب**» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۲۲پ). با رجوع به مأخذ عبارت اخیر نیز روشن می‌شود که ضبط نسخه‌ی اقدم صحیح‌تر است؛ زیرا اصل این سخن در رساله‌ی النصوص بدین گونه آمده است: «له وحده هی محتد کل کثره و بساطة هی عین کل ترکیب...» (قونوی، ۱۳۹۰: ۲۰۴).

همچنین عبارت پیش رو معیوب است: «اعلم ان لله اعظم الشبه و الحجب هو التعدادات الواقعة فی الوجود الواحد... فیتوهم ان الاعیان ظهرت فی الوجود و بالوجود و انما ظهرت آثارها فی الوجود و لم تظهر هی و لا تظهر ابدا لانها لذاتها لا یقتضی الظهور» (دوانی، ۱۳۸۶: ۸۶) و در نسخه‌ی اقدم بی‌ابهام بدون اسم جلاله بدین گونه آمده است: «اعلم أنّ اعظم الشبه و الحجب هو التعدادات الواقعة فی الوجود الواحد... فیتوهم أنّ الاعیان ظهرت فی الوجود و بالوجود و لم تظهر أبداً لأنّها لذاتها لا تقتضی الظهور» (همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۲۲پ) و مرجع آن - یعنی رساله‌ی النصوص - نیز صحت ضبط نسخه‌ی اقدم را تأیید می‌کند (نک: قونوی، ۱۳۹۰: ۲۲۱).

در آخرین چاپ رساله دوانی، دیگر سخنان عربی متن نیز خالی از ایراد نیست؛ به عنوان مثال نگاه کنید به بیت «کیف الوصول إلى سعاد و دونها / قلل الجبال و دونن حتوف // و الرّجل حافية و مالی مرکب / و الکف صفر و الطریق مخوف» (همو، ۱۳۸۶: ۸۵) که بر اساس هر دو نسخه اقدم و به قیاس دستور زبان عربی، «دونهن» صحیح است (نک: همو، ۸۹۸-۸۹۷ق: ۳۲۱پ؛ همو، سده ۹: [ص ۴]). ضبط این بیت در دیوان سراینده آن نیز مؤید صحت نسخه‌های عصری است: «کیف الوصول إلى سعاد و دونها / قلل الجبال و دونهن حتوف // و الرّجل حافية و لا لی مرکب / و الکف صفر و الطریق مخوف» (شافعی، بی تا: ۱۰۱).

۷-۲- عرض لشکر

این رساله به تاریخ و جغرافیای سیاسی و اجتماعی ایران مربوط است، اما نثر ادیبانه‌ای که در آن به کار گرفته شده، آن را در زمره یکی از متون فاخر ادبیات حماسی منثور فارسی قرار داده است. در فنخا ۲۱ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲: ۲۲ / ۵۲۲-۵۲۴). دست کم ۲۲ نسخه دیگر (و مجموعاً ۴۳ نسخه) از این اثر وجود دارد که مشخصات نسخ عصری آن به ترتیب تاریخی بدین شرح است:

۱) استانبول: توپقاپی سرای (مجموعه روان کوشکی)، ۲ / ۲۰۴۲؛ گ ۱۳-۳۳؛ مورخ ۸۸۸ق؛ با عنوان «العرض» (Re: www.ktp.isam.org.tr).

۲) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ [۲۹۹پ-۳۱۳پ؛ تقریباً مورخ ۸۹۷-۸۹۸ق]؛ با عنوان «عرض نامه» (نک: در سعادت، ۱۳۰۰: ۹۰).

اول بار افشار رساله «عرض» را از روی نسخه ۱۱۴۷/۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به کمک دو نسخه متأخر، با گزارش پاره‌ای از اختلاف ضبطها و بدون هرگونه تعلیق و فهرستی به طبع رساند (نک: دوانی، ۱۳۳۵: ۲۶). نسخه ۱۱۴۷/۷ فاقد تاریخ کتابت است؛ ولی به گمان افشار متعلق به اواسط سده دهم قمری است و در فنخا مورخ ۱۰۴۲ق. دانسته شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲: ۲۲ / ۵۲۳). پس از او، ریحانی بر پایه همان نسخه اساس چاپ افشار، اقدام به بازنشر رساله همراه با تعلیقات و تخریجات نمود (نک: دوانی، ۱۳۸۷: ۵۵).^۱ هیچ‌یک از مصححان این رساله از نسخه‌های عصری آن اطلاعی نداشته و از آنها استفاده نکرده‌اند. بنابراین شایسته است اینک با

۱) ریحانی این رساله را ابتدا در سال ۱۳۸۶ در قالب رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «بازخوانی، تصحیح و مقابله نسخه خطی رساله عرض علامه جلال‌الدین دوانی» تدوین کرده است (نک: ریحانی، ۱۳۸۶: ۸۶-۱۳۷).

دستیابی به دو نسخه معاصر با حیات مؤلف، از رهگذر تصحیح انتقادی رساله، متنی موثق در اختیار خوانندگان قرار داد؛ به ویژه آنکه در هر دو تصحیح با نابسامانی‌های گوناگون روبه‌رو می‌شویم که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود: بر اساس قدیم‌ترین نسخه موجود این اثر، دوانی در منقبت حضرت علی (ع) چنین آورده است: «آن که چون جاریه کلک براءت شعارش بر بحر جودی دست درینوالش مستوی شدی، دامان زمان را پر از نثر لآلی و نظم درر متاللی کردی و چون برق ذوالفقار از ابر یمین میامن آثار گوهر بارش درخشیدن گرفتی، کفار اشرار و فجار نابکار را خرمن هستی بسوختی» (همو، ۸۸۸ق: [۱۹])؛ در حالی که ضبط مختار در تصحیح افشار بی‌کم و کاست چنین است: «آنکه چون جاریه کلک براءت شعارش بر بحر دست درینوالش مشتری شدی دامان زمان را پر از نثر لآلی و نظم درر مثالی کردی و چون برق ذوالفقار از ابر یمین بمیامن آثار گوهر بارش درخشیدن گرفتی کفار اشرار و فجار نابکار را جز خرمن هستی نسوختی» (همو، ۱۳۳۵: ۴۴) و ضبط ریحانی چنین: «آن که چون جاریه کلک براءت شعارش بر بحر دست درینوالش مشتری شدی دامان زمان را پر از نثر لآلی و نظم درر متاللی کردی و چون برق ذوالفقار از ابر یمین به میامن آثار گوهر بارش درخشیدن گرفتی کفار اشرار و فجار نابکار را جز خرمن هستی نسوختی» (همو: ۱۳۸۷: ۱۲۰). در تصحیح خطاهای متن اخیر در چاپ‌های پیشین و تأیید صحت ضبط نسخه اقدام، نص قرآن کریم نیز یاری‌رسان است؛ زیرا کلام دوانی به وضوح تلمیحی به داستان «کشتی نوح (ع)» و اشاره‌ای به آیه «و قیل یا أرض ابلعی مائک و یا سماء أقلعی و غیض الماء و قضی الأمر و استوت علی الجودی و قیل بعداً للقوم الظالمین» (هود: ۴۴) دارد؛ در حالی که با ضبط مختار مصححان گذشته، به کلی تلمیح و اشاره مذکور پوشیده مانده است.

بر اساس هر دو نسخه عصری، مؤلف در ادامه همین سخنان، در عظمت مقام حضرت امیر (ع) به ابیاتی از جمله بیت ذیل استشهاد کرده است: «معانده قد جاحد الشمس ضحوة / ألم یغن رد الشمس عن کل مبتغی» (دوانی، ۸۸۸ق: [۱۹]؛ همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۰۶پ). در تصحیح افشار، مصراع دوم سهواً با دگرگونی و افزوده‌ای نابه‌جا همراه شده است: «ألم تغن بالأمس رد الشمس عن کل مبتغی» (همو، ۱۳۳۵: ۴۴). چاپ ریحانی نیز، علاوه بر داشتن اشکالات اخیر، از نظر اعراب‌گذاری و دستور زبان عربی نادرست می‌نماید: «معانده قد جاحد الشمس ضحوة / ألم تغن بالأمس رد الشمس عن کل مبتغی» (همو: ۱۳۸۷: ۱۲۰).

در نسخه‌های عصری این رساله، بخش «صفت بند امیر» چنین آغاز می‌شود: «روز دیگر به هنگام آنکه مواکب خسرو کواکب عزیمت قنطرة مقنطرات ارتفاع کرد...» (همو، ۸۸۸ق: [۲۰]؛ همو، ۸۹۷-۸۹۸ق: ۳۰۶پ)؛ در حالی که در چاپ‌های رساله ضبط «قنطرة مقنطرات» دگرگون شده است؛ به نحوی که در چاپ افشار: «روز دیگر

به‌نگام آنکه مواكب خسرو كواكب عزيمة قنطرة بقنطرة ارتفاع كرد ...» (همو، ۱۳۳۵: ۴۵) و در تصحیح ریحانی: «روز دیگر به هنگام آن که مواكب خسرو كواكب عزيمة قنطراهی به قنطراهی ارتفاع كرد ...» (همو، ۱۳۸۷: ۱۲۵) آمده است.

۸-۲- دیوان مظالم

موضوع این رساله در سیاست مدن به ویژه قضاوت اسلامی است. در فنخا ۹ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۵ / ۸۶۵-۸۶۶). یافته‌های نسخه‌شناسی پیش رو نشان می‌دهد ۶ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۵ نسخه) از این اثر در جهان وجود دارد که مشخصات اقدم نسخ آن چنین است:

- تهران: مجلس، ۱۸۰۵۷/۲؛ ۱۸۶-۱۸۸ر؛ مورخ ۹۲۰ق؛ با عنوان «دیوان مظالم» (www.dlib.ical.ir)

این رساله تنها یک بار به طبع رسیده است. مدرس‌ی طباطبایی این رساله را به روش التقاطی از روی دو نسخه متأخر از روزگار زندگانی نویسنده تصحیح کرده است (نک: دوانی، ۱۳۶۶: ۱۰۶). از آنجا که در این چاپ هیچ گونه گزارشی از اختلاف ضبطها ارائه نشده است، اهل تحقیق همچنان در انتظار تصحیحی انتقادی از این رساله بر اساس نسخ کهن با حفظ ضبط نسخه‌بدلها هستند؛ به ویژه آنکه متن چاپی این رساله با نارسایی‌هایی ناشی از دگرگونی یا افتادگی متن نسخه‌ها همراه است؛ چنان که در عبارات ذیل می‌توان دید:

- «این بعضی مسائل است... که اقصی القضاتی امام ابوالحسن ماوردی که امام عصر خود بود تصنیف کرده» (همان: ۱۰۶)؛
- «به توجه حاکم عادل صاحب دیوان مظالم، بی تأخیر و تعلق ظاهر می‌شود» (همان: ۱۰۷)؛ «سلیمان پیغمبر... حکم فرمود میان دوزن که دعوی طفلی می‌کردند» (همان: ۱۰۸)؛
- «نهم: رعایت عبادات ظاهره و شعایر دین چون جمعه و عیدین و حج و عزا» (همان: ۱۱۲)؛
- «... اگر چه دعوی چنان که در محکمه‌ها معهود است محرز نشده باشد، بلکه عرض حال بر حاکم کافی است» (همان: ۱۱۳).

بر اساس اقدم نسخ، به ترتیب صحیح است: «اقصی القضاة» (دوانی، ۹۲۰ق: [ص ۱])، «حق ظاهر می‌شود» (همانجا)، «دعوی فرزندی طفلی» (همانجا)، «عزا» (همان: [ص ۳]) «مُحَرَّر» (همانجا).

۹-۲- شرح بی‌تی از گلشن راز: «به اصل خویش یکره نیک بنگر»

این رساله تفسیر حکمی و عرفانی بیت «به اصل خویش یکره نیک بنگر / که مادر را پدر شد باز مادر» از گلشن راز است. از این رساله نیز هیچ نسخه‌ای به کتابخانه‌های خارج از ایران راه نیافته و در ایران دست کم ۳ نسخه از آن در دسترس است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۹ / ۱۸۳-۱۸۴). گویا اقدم نسخ این رساله در کتابخانه دانشگاه

تهران با مشخصات ذیل نگهداری می‌شود:

- تهران: دانشگاه، ۲۲ / ۱۰۸۸؛ ۸۸-پ-۹۰؛ [مورخ ۱۱۹۸ ق. نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۸۳ / ۱۹]؛ با

عنوان «شرح بیتی از شبستری» (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۳۲: ۴۵۳/۳).

این اثر تنها یک بار به کوشش کاوندی و جاهد چاپ شده است. مصححان این رساله را از روی دو نسخه بی‌تاریخ، بدون تطبیق و ارزش‌گذاری نسخه‌ها، به روش التقاطی به تصحیح گرفته‌اند (دوانی، ۱۳۸۶: ۵۷). در این چاپ علی‌رغم کوشش بسیار مصححان، به دلیل محدودیت‌های کمی و کیفی دست‌نویس‌هایی که در اختیار ایشان بوده است، صورت نادرست برخی از کلمات و عبارات به متن راه یافته است تا جایی که ساختار دستوری پاره‌ای از جملات در این تصحیح رسا نیست. به عنوان نمونه آخرین جمله متن چاپی چنین است: «به بعض حقایق آن بصیر است عقل تواند رسید فاما اگر کسی را رفع حجاب و نقاب شده باشد... از شائبه وهم و شک خالی‌اند و از کمال اخلاص بیابد که هرگز شکر گوینده را لذت شکر خاییدن در کام نباشد» (همان: ۶۰-۶۱)؛ در حالی که در نسخه اقدم، ضبط این عبارات بی‌تشویش چنین آمده است: «به بعضی حقایق آن بصیرت عقل تواند رسید؛ فاما اگر کسی را رفع حجب و نقاب شده باشد... از شائبه شک و شبهه و وهم خالی ماند و از کمال اخلاص بیابد که هرگز شکرگوینده را لذت شکر خاییدن نباشد» (همو، ۱۱۹۸ ق: ۹۰).

افزودگی‌هایی نابجا نیز به متن مصحح این رساله راه یافته است، از جمله: «و مادر را به یکی از دو معنی مادر گویند یکی آنکه قبول اثر از پدر کند و دیگر متأثر شود و دیگر آنکه از او تولد کند...» (همو، ۱۳۸۶: ۵۸). در هیچ‌یک از نسخه‌های مأخوذ مصححان این رساله، «دیگر» مکرر نیست. در نسخه معرفی شده در این مقاله نیز متن اخیر چنین آمده است: «و مادر را نیز به یکی از دو معنی مادر گویند: یکی آنکه قبول اثر از پدر کند و متأثر گردد و دیگر آنکه از او تولد کند...» (همو، ۱۱۹۸ ق: ۸۸).

همچنین افتادگی‌های نسخه‌های مورد استفاده مصححان، متن چاپی را پرتشویش ساخته است؛ از جمله در این عبارات: «اگر همچنین بر سبیل مراجعت به اصول صوریه کسی سیر کند که اصل نطفه ... درجه مرتبه بچه صفت پدر بود همچنین تا مراتب موالید ثلاثه و از آنجا باز بعناصر چندان پدر و مادر توان یافت که از عهده تقریر دیر بیرون توان آمد» (همو، ۱۳۸۶: ۶۰) که با مراجعه به نسخه‌شناسایی شده، افتادگی‌های نسخ مأخوذ مصححان، این گونه هویدا می‌شود: «اگر همچنین بر سبیل مراجعت با اصول صواب کسی سیر کند که اصل نطفه... در چه مرتبه به صفت مادر بود و در چه مرتبه به صفت پدر بود، همچنین با (/تا) مراتب موالید ثلاثه و از آنجا باز به عناصر، چندان پدر و مادر توان یافت که از عهده تقریر بیرون نتوان آمد» (همو، ۱۱۹۸ ق: ۸۹).

۱۰-۲- شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند»

رساله «شرح بیت دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند / گل آدم بسرشتند و به پیمان زدن»، از دیگر آثار حکمی و عرفانی دوانی در حوزه شرح‌نویسی بر ابیات حافظ است. در فسخا ۳ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۹ / ۱۹۰). داده‌های پژوهش حاکی از آن است که هیچ نسخه‌ای از این رساله به کتابخانه‌های خارج از ایران راه نیافته است. مشخصات اقدم نسخ موجود این رساله چنین است:

- نجف‌آباد: حججی، ۲۰ / ۶؛ ۴۳-پ-۶۳؛ مورخ ۱۰۴۰ ق؛ با عنوان «شرح بیتی از حافظ» (نک: حافظیان، ۱۳۸۶: ۴۰).

این رساله نیز تنها یک بار بدون شناسایی و به کارگیری نسخه اقدم، به همت حسین معلم انتشار یافته است. چون مصحح بیش از یک نسخه متأخر (مورخ ۱۰۸۱ ق) از این رساله در اختیار نداشته است، به روش اجتهادی عمل کرده و ناخواسته برخی از ضبط‌های نادرست نسخه منحصر به فرد او، به متن مصحح راه یافته است. همچنین اکتفا به یک نسخه در تصحیح این رساله سبب شده است که پاره‌ای بدخوانی‌ها به متن مصحح وارد شود. او خود بر کاستی‌های دست‌نویس برگرفته و نارسایی‌های تصحیح صورت گرفته و ضرورت تصحیح دوباره این رساله تصریح کرده است: «به جز نسخه حاضر، نسخه دیگری از آن نیز به دست نیامد تا در حل اشکالات آن مورد استفاده قرار گیرد. این نسخه نیز خالی از اغلاط نبود تا همان گونه که تحریر یافته بود، تقدیم گردد. پس در تصحیح آن از بعضی منابع که در اختیار بود سود جسته شد و برخی دیگر به قیاس تغییر یافت و... با وجود کوششی که در تصحیح رساله به عمل آمد، هنوز مواردی هست که یا دچار نوعی پریشانی است و یا خواندن آن ممکن نگردیده است؛ چه به نظر می‌رسد کاتب یا نسخه‌درستی در دست نداشته یا به هنگام تحریر، دقت لازم را ننموده. امید است با یافتن نسخه دیگر در آینده این نقایص جبران شود» (دوانی، ۱۳۷۳: ۳۴).

بدیهی است که اینک با دستیابی به نسخه‌های قدیم‌تر این رساله، از رهگذر مقابله چند نسخه با یکدیگر می‌توان متنی پیراسته‌تر از این رساله نفیس ارائه نمود. بنابراین در اینجا به ذکر یک نمونه بدخوانی در تصحیح این رساله بسنده می‌شود تا بر ضرورت تصحیح دوباره آن تأکید گردد. در چاپ معلم بیت مشهور حافظ چنین ذکر شده است: «از آنرو پاک‌بازان را صفاها با می لعل است / که غیر از اسمی و نقشی بر این گوهر نمی‌گیرد» (دوانی، ۱۳۷۳: ۵۲)؛ در حالی که بر اساس هر سه نسخه باقی مانده از این رساله، به وضوح ضبط مرقوم چنین است: «از آن رو پاکبازان را صفاها با می لعل است / که غیر از راستی، نقشی در (بر) این گوهر نمی‌گیرد» (همو، ۱۰۴۰ ق: [ص ۱۶]؛ همو،

۱۰۶۶ق: [ص ۱۲]؛ همو، ۱۰۸۱ق: ۶۲). به استناد دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ نیز در هیچ‌یک از نسخه‌های کهن دیوان حافظ ضبط مختار معلم نیامده است (نک: نیساری، ۱۳۸۵: ۱/۱-۵۲۱-۵۲۵)؛ بلکه غالب نسخه‌های قدیم دیوان حافظ، ضبط مکتوب در نسخه‌های عصری این رساله را تأیید می‌کنند (نک: همانجا).

۳- نتیجه‌گیری

بررسی رساله‌های فارسی تصحیح شده دوانی در این مقاله نشان داد که در هیچ‌یک، مصححان نسخه‌شناسی علمی رساله مآخوذ خود را مطرح نکرده‌اند و بدون شناسایی تاریخی و تطبیق دقیق نسخه‌ها، با توجه به امکاناتی که در زمان خود در اختیار داشته‌اند، نسخه‌ای را از میان نسخه‌های دستیاب برگرفته و تصحیح را بر اساس همان نسخه یا با استفاده از چند نسخه بدل به روش اجتهادی یا التقاطی به انجام رسانده‌اند. بنابراین تصحیحات پیشین رسایل دوانی به دلیل فقدان نسخه‌شناختی تاریخی و نقصان نسخه‌شناسی تطبیقی از نظر روش‌شناختی از اعتبار لازم برخوردار نیست. آنچه بیش از همه اعتبار رساله‌های چاپی فارسی دوانی را خدشه‌دار می‌کند و تصحیح دوباره آنها را ضرورت می‌بخشد، وجود نسخه‌های کهن معتبری است که از نظر ضبط کلمات و ترکیبات و حفظ نحو قدیمی عبارات و جملات، به مراتب از نسخه‌های متأخر (/بی تاریخ) و ناصحیح و ناقص به کار گرفته شده در تصحیحات گذشته، بهتر و صحیح‌ترند. البته تصحیح دوباره رساله‌های فارسی دوانی، محدود به استفاده و مقابله دقیق نسخ اقدم، اصح و اکمل یا گزینش و گزارش الفاظ و تعابیر اندک و بسیار در نسخه‌ها نیست؛ زیرا در تصحیح انتقادی رسایل او باید ضمن حفظ اصالت‌های متن، از همه آن رسایل در یک «مجموعه» تصحیحی یکدست فراهم آورد و به ویژه از رهگذر تألیف مقدمه‌ای مفصل و تدوین تعلقاتی مستند و تنظیم فهرست‌هایی متنوع، نابسامانی‌ها در رساله‌های چاپی وی را سامان بخشید تا تحقیق در رسایل به کمال رسد.

در این پژوهش به منظور رفع اشکالات کمی و کیفی نسخه‌شناختی تصحیحات رسایل فارسی دوانی، فهرست چاپی و دیجیتالی چند هزار کتاب‌خانه از دست کم چهل کشور اسلامی و غیراسلامی، به پانزده زبان مختلف بررسی شده است تا نسخه‌های کهن معتبر رساله‌های فارسی او شناسایی شوند. از رهگذر نسخه‌شناسی انجام گرفته از سده نهم تا پایان سده چهاردهم قمری، بر سرهم تا کنون بیش از ۶۰۰۰ نسخه خطی عربی و ۱۲۰۰ نسخه خطی فارسی از دوانی در سراسر جهان شناسایی شده است که در میان آنها ۵۷۰ نسخه از ده رساله فارسی چاپی دوانی، شامل ۲۰ نسخه عصری به شرح ذیل به چشم می‌خورد:

- ۱) تهلیلیه: ۳ نسخه عصری (از میان ۱۴۳ نسخه شناسایی شده)
 - ۲) شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود: ۲ نسخه عصری (از ۱۰۷ نسخه)
 - ۳) شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت...»: ۴ نسخه عصری (از ۸۷ نسخه)
 - ۴) صیحه و صدا: ۴ نسخه عصری (از ۶۳ نسخه)
 - ۵) شرح غزل حافظ: «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی...»: ۳ نسخه عصری (از ۵۴ نسخه)
 - ۶) شرح بیت از گلشن راز: «تفکر رفتن از باطل سوی حق...»: ۲ نسخه عصری (از ۵۲ نسخه)
 - ۷) عرض لشکر: ۲ نسخه عصری (از ۴۳ نسخه)
 - ۸) دیوان مظالم: با معرفی نسخه اقدم (از ۱۵ نسخه)
 - ۹) شرح بیت از گلشن راز: «به اصل خویش یکره نیک بنگر...»: با معرفی نسخه اقدم (از ۳ نسخه)
 - ۱۰) شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند...»: با معرفی نسخه اقدم (از ۳ نسخه)
- اگرچه پیدا کردن نسخه‌های دوران حیات دوانی بسیار زمان‌بر و طاقت‌فرسا بود، خوشبختانه اینک با دستیابی به آنها تصحیح مجموعه رسایل فارسی دوانی، اعم از چاپی و غیرچاپی با اتخاذ شیوه‌ای مناسب در حال انجام است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتاب‌نامه^۱

فارسی و عربی

- (۱) قرآن کریم
- (۲) اسماعیلی، امیر و حسین کریم‌آبادی. کلمات جلال‌الدین دوانی: شرح استاد غلام‌حسین ابراهیمی دینانی بر رساله‌های الزورا و تهلیلیه جلال‌الدین دوانی. تهران: نور سخن. (۱۳۹۸ ش).
- (۳) حافظیان، ابوالفضل. فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه آیه الله حججی (نجف آباد). قم: مجمع ذخایر اسلامی. (۱۳۸۶ ش / ۱۴۲۹ ق).
- (۴) حایری، عبدالحسین فهرست کتاب‌خانه مجلس شورای ملی. ج ۱۰ (بخش ۲). تهران: کتاب‌خانه مجلس شورای ملی. (۱۳۴۷ ش).
- (۵) حسینی اشکوری، سیداحمد. فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه عمومی حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ایران، قم). ج ۲۱. زیر نظر سید محمود مرعشی. قم: کتاب‌خانه آیه الله مرعشی نجفی. (۱۳۷۲ ش).
- (۶) دانش‌پژوه، محمدتقی. فهرست کتاب‌خانه اهدایی آقای سید محمد مشکات به کتاب‌خانه دانشگاه تهران. ج ۳ (بخش یکم): کتاب‌های فلسفی، عرفانی و کلامی. تهران: دانشگاه تهران. (۱۳۳۲ ش).
- (۷) —؛ فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه دانشکده ادبیات (مجموعه وقفی جناب آقای علی اصغر حکمت). [ج ۲]. ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. س ۱۰. (۱۳۴۱ ش).
- (۸) دانش‌پژوه، محمدتقی و ایرج افشار (زیر نظر). نشریه کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی. ج ۵. تهران: دانشگاه تهران. (۱۳۴۶ ش).
- (۹) درایتی، مصطفی (به کوشش). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران: فنخا. ج ۱-۳۵. ویرایش مجتبی درایتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۱-۱۳۹۴).

(۱) در کتاب‌نامه حاضر نسخه‌های نویافته معرفی شده ذیل هر عنوان، علی‌رغم استناد به متن آنها در مقاله، به منظور رعایت اختصار تکرار نشده‌اند.

- ۱۰) در سعادت. حمیدیه کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده نک دفتريدر. استانبول. (۱۳۰۰ق).
- ۱۱) دهباشی، مهدی. شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه دوانی. تهران: هرمس. (۱۳۸۷ش).
- ۱۲) دوانی، جلال‌الدین محمد. «شرح غزل [!] حافظ: دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند». تهران: مجلس. ش ۳/ ۱۲۰۷. صص ۷۱-۱۰۷ (نسخه خطی مورخ ۱۰۶۶ق).
- ۱۳) —: «شرح یک بیت حافظ». تهران: مجلس. ش ۲/ ۱۲۸۰. صص ۵۲-۹۵ (نسخه خطی مورخ ۱۰۸۱ق)
- ۱۴) —: «شرح یک غزل خواجه حافظ (۱)». ارمغان. س ۲۱. ش ۷. صص ۳۶۵-۳۶۸. چ ۱. [بخش اول]. (۱۳۱۹ش).
- ۱۵) —: «شرح یک غزل خواجه حافظ (۲)». ارمغان. س ۲۱. ش ۸-۹. صص ۴۳۳-۴۴۴. چ ۱. [بخش دوم]. (۱۳۱۹ش).
- ۱۶) —: «شرح یک غزل خواجه حافظ (۳)». ارمغان. س ۲۱. ش ۱۰. صص ۵۳۷-۵۴۶. چ ۱. [بخش سوم]. (۱۳۱۹ش).
- ۱۷) —: «عرض سپاه اوزون حسن». به کوشش ایرج افشار. دانشکده ادبیات [و علوم انسانی دانشگاه تهران]. س ۳. ش ۳. صص ۲۶-۶۶. (۱۳۳۵ش).
- ۱۸) —: «شرح یک غزل خواجه حافظ (۱)». ارمغان. س ۲۷. ش ۵-۶. صص ۲۷۹-۲۸۸. چ ۲. [بخش اول]. (۱۳۳۷ش).
- : «شرح یک غزل خواجه حافظ (۲)». ارمغان. س ۲۷. ش ۷. صص ۳۲۳-۳۲۸. چ ۲. [بخش دوم]. (۱۳۳۷ش).
- : «شرح یک غزل خواجه حافظ (۳)». ارمغان. س ۲۷. ش ۸. صص ۳۶۵-۳۷۰. چ ۲. [بخش سوم]. (۱۳۳۷ش).
- ۱۹) —: «رساله تهلیلیه در تفسیر لا اله الا الله». مقدمه و تصحیح اسماعیل واعظ جوادی. توحید: تحقیق در مبدأ آفرینش. س ۲. ش ۲. صص ۴-۳۲. (۱۳۴۲ش).
- ۲۰) —: «گزارشی از شرح یک بیت از گلشن راز». [تصحیح اسماعیل واعظ جوادی]. توحید: تحقیق در مبدأ آفرینش. س ۳. ش ۹. صص ۱۷-۲۵. (۱۳۴۲ش).
- ۲۱) —: «رساله صیحه و صدا». تصحیح اسماعیل واعظ جوادی. توحید: تحقیق در مبدأ آفرینش. س ۳. ش ۱۲. صص ۱۲-۲۳. (۱۳۴۲ش).

- (۲۲) — «شرح رباعیات». تصحیح اسماعیل واعظ جوادی. توحید: تحقیق در مبدأ آفرینش. س ۳. ش ۲. ص ۸ و ۲۵-۳۰. (۱۳۴۳ ش).
- (۲۳) — «شرح یک غزل از حافظ». تصحیح و تحشیه اسماعیل واعظ جوادی. توحید: تحقیق در مبدأ آفرینش. [س ۳]. ش ۸. ص ۴-۳۲. (۱۳۴۳ ش).
- (۲۴) — «دیوان مظالم». تصحیح حسین مدرسی طباطبایی. فرهنگ ایران زمین. ج ۲۷. گردآورنده و نشر دهنده: ایرج افشار. بی جا: فراز. ص ۹۸-۱۱۸. (۱۳۶۶ ش).
- (۲۵) — «تهلیلیه». [تصحیح] سیداحمد تویسرکانی. مجموعه رسایل خطی فارسی. دفتر دوم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. (۱۳۶۸ ش).
- (۲۶) — شرح رباعیات فلسفی و عرفانی (موسوم به شرح الرباعیات). تصحیح، شرح، نقد و تحلیل از مهدی دهباشی. اصفهان: مسعود. (۱۳۶۸ ش).
- (۲۷) — «رساله صیحه و صدا». به اهتمام محمدرضا اظهري. مشکات. س؟ ش ۲۹. ص ۱۳۷-۱۴۷. (۱۳۶۹ ش).
- (۲۸) — «شرح شعر خواجه حافظ». در شبستان عرفان. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی. تهران: گفتار. ص ۲۲۵-۲۴۹. چ ۱. (۱۳۶۹ ش).
- (۲۹) — «قلم صنع: شرح بیت پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت...». نقد نیازی. به کوشش حسین معلم. تهران: امیرکبیر. ص ۲۶۷-۲۷۴. (۱۳۷۳ ش).
- (۳۰) — «نقدنیازی: شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی...». نقد نیازی. به کوشش حسین معلم. تهران: امیرکبیر. ص ۱۷۱-۲۰۰. (۱۳۷۳ ش).
- (۳۱) — «گلبن کمال: شرح بیت دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند...». نقد نیازی. به کوشش حسین معلم. تهران: امیرکبیر. ص ۴۱-۷۷. (۱۳۷۳ ش).
- (۳۲) — «بر کرانه ادب و هنر (قسمت دوم: نگاهی به شرح غزلی از حافظ)». به اهتمام علی دوانی. میراث جاویدان. س ۲. ش ۸. ص ۱۱۹-۱۲۷. (۱۳۷۳ ش).

- ۳۳ — تهلیلیه: شرح لا اله الا الله. تصحیح و شرح فرشته فریدونی فروزنده. بی‌جا: کیهان. [۱۳۷۳ش].
- ۳۴ — «شرح شعر خواجه حافظ». در شبستان عرفان. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی. تهران: قطره. ص ۲۲۵-۲۴۹. چ ۲. (۱۳۸۴ش).
- ۳۵ — «شرح بیتی از گلشن راز جلال‌الدین محقق دوانی». [تصحیح] سحر کاوندی و محسن جاهد. آینه میراث. دوره جدید. س ۵. ش ۴ (پیاپی ۳۹). ص ۵۳-۶۲. (۱۳۸۶ش).
- ۳۶ — «تصحیح شرح بیتی از گلشن راز». تصحیح محسن جاهد و سحر کاوندی. خردنامه صدرا. س؟ ش ۴۷. ص ۸۱-۹۰. (۱۳۸۶ش).
- ۳۷ — تصحیح انتقادی رساله عرض (همراه با شرح لغات علامه جلال‌الدین دوانی و اصطلاحات). تصحیح محمود ریحانی. اصفهان: تحقیقات نظری. (۱۳۸۷ش).
- ۳۸ — «اتقان صنع: شرح بیتی از حافظ شیرازی». [با مقدمه و تصحیح] محسن جاهد و سحر کاوندی. آینه میراث. دوره جدید. س ۷. ش ۱ (پیاپی ۴۴). ص ۳۲۶-۳۳۹. (۱۳۸۸ش).
- ۳۹ — «شرح رباعیات». به کوشش ظهورالدین احمد. تحقیق. [س ۱۲]. ش ۱-۴. ص ۸۹-۱۱۶. (۱۳۹۰ق).
- ۴۰ — «العرض». www.ktp.isam.org.tr (۲۰۲۳م).
- ۴۱ — «صیحه و صدا». www.opac.nlai.ir (۲۰۲۳م).
- ۴۲ — «شرح یک بیت حافظ شیرازی». www.yazmalar.gov.tr (۲۰۲۳م).
- ۴۳ — روشن، محمد و دیگران. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان (کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت، کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان و چند مجموعه خصوصی همدان). زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: فرهنگ ایران زمین. (۱۳۵۳ش).
- ۴۴ — ریحانی، محمود. «بازخوانی، تصحیح و مقابله نسخه خطی رساله عرض علامه جلال‌الدین دوانی». دانشگاه پیام نور اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. (۱۳۸۶ش).

- ۴۵) سبحانی، توفیق هاشم‌پور. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتاب‌خانه مغنيسا. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. (۱۳۶۶ش).
- ۴۶) شافعی، محمد بن ادريس. ديوان الامام الشافعی المسمى الجوهر النفيس فی شعر الامام محمد بن ادريس. اعداد و تعليق و تقديم محمد ابراهيم سليم. قاهره: مكتبة ابن سينا (بی تا)
- ۴۷) شرف، ولی الله و سيد جواد مرتضایی. «نقد و بررسی نسخه‌شناختی آثار جلال‌الدین دوانی درباره شعر حافظ». گزارش میراث. دوره دوم. سال ۷. ش ۶ و ۵ (پیاپی ۶۳ و ۶۲). ص ۷۶-۸۱. (۱۳۹۲ش).
- ۴۸) قونوی، صدرالدین محمد بن اسحاق. رسالة النصوص. تصحیح و تحقیق حامد ناجی اصفهانی. قم: آیت اشراق. (۱۳۹۰).
- ۴۹) نیساری، سلیم. دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ (برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم). ج ۱. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. (۱۳۸۵ش).
- ۵۰) ناجی اصفهانی، حامد و حسین نجفی. «تأملی در انتساب رساله نور الهدایه به جلال‌الدین دوانی (مطالعه‌ای متن‌محور بر بنیاد نظریه حدوث دهری و آثار میرداماد)». آینه میراث. ش ۶۵. ص ۱۲۳-۱۴۳. (۱۳۹۸ش).

English

- 51) Blaskovics, Jozef. *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*. Bratislava: Bratislava Universitätsbibliothek. (1961).
- 52) Blochet, E. *Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliotheque National*. Vol1: Nos 1-720. Paris: Imprimerie Nationale. (1905).
- 53) Palmer, Edward Henry. *A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Turkish Manuscripts in the Library of Trinity College Cambridge*. Cambridge: Deighton, Bell & Co. (1870).